

Síró Béla:

A DEBRECENI ZSIDÓSÁG A VÉSZKORSZAK IDEJÉN

A debreceni zsidóság vészkorszaki történetével eddig mindössze Gonda László – volt zsidó gimnáziumi tanár – foglalkozott részletesen. Akkor írta és jelentette meg munkáját, amikor Scheibert Sándor professzor elkezdte kiadni a hazai hitközségek monográfiáit. Gonda már Izraelben állította össze az anyagot a debreceni hitközség, Gábor Dezső hitközségi főtitkár, volt iskolaigazgató segítségével, postai levelezés útján. Bizonyos, hogy a vészkorszakról és az azt követő időszakról szóló részekhez az események résztvevői, szenvedő alanyai, szemtanúi is alapanyagot szolgáltatottak. Maga a szerző ugyanis munkaszolgálatos volt, majd – rövid látogatástól eltekintve – nem tért vissza Debrecenbe. Anyaggyűjtése így nehézségekkel járt, különösen 1967 után, a magyar-izraeli diplomáciai kapcsolatok megszakítását követően. Ennek ellenére feltehető, hogy viszonylag jelentős forrásanyagra támaszkodik, amelyet azonban a szerző hivatkozások és jegyzetapparátus nélkül használ fel. Csak egy összefoglaló bibliográfiát közöl. Munkája alapját a felhasznált visszaemlékezések adják, s a személyes élmények és a szubjektív hangvétel teszik egyúttal élvezetes, érdekesítő és tartalma miatt mindenki számára tanulságos olvasmánnyá könyvét.¹ Mellette mindössze egy-két kisebb cikk és könyvrészlet foglalkozik a témával.² A debreceni zsidóság felszabadulás utáni történetéről megint csak Gonda műve ad részletesebb képet.

A jelen munka szerzője számos, eddig fel nem használt hazai levéltári anyaggal rendelkezhetett. A magyarországi zsidóság pusztulásának történetéhez anyagok találhatóak több központi hazai levéltárban.³ Megbízható történeti dokumentumok tekintetében még sincs könnyű helyzetben. Az 1944-ben keletkezett iratanyagból az ismert körülmények és nem ritkán a bűnösök szándékos pusztítása következtében csak kevés maradt fenn, a forrásoknak csak kisebb része valóban korabeli, nagyobb részük közvetlenül az események után, vagy később keletkezett. Az országhatárok és a nagy távolságok viszont ma már nem akadályozhatják a visszaemlékezések összegyűjtését, vagy interjúk készítését. Ezek és az utólagos iratok felhasználása során azonban fokozott kritika szükséges.

Kimondotta a debreceni illetve a környékbeli zsidóság történetéhez elsősorban a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban és a Debreceni Izraelita Hitközségben lelhető fel dokumentumok.⁴ Több iratfolyóméternyi 1944 decemberétől keletkezett anyag maradt fenn a Debreceni Izraelita Hitközség tulajdonában, levéltári szempontból rendezetlen formában, dobozokba ömlesztve. Ennek számottevő része a vészkorszak történéseire vonatkozik. A Debreceni Zsidó Szövetség illetve később a hitközség járt el ugyanis a zsidókat érintő ügyekben, közvetítette a különféle iratokat, vallomásokot a megfelelő hatóságoknak, s ezek másolatait megőrizte. Külön említést érdemel, hogy a Zsidó Szövetség számos dokumentuma a német megszállás alatti eseményekkel kapcsolatos. A felszabadulás – Debrecenben 1944. október 19. – utáni eseményekhez is a hitközségi irattár szolgáltatja a legtöbb és legváltozatosabb anyagot. Az irattár rendezése jelenleg folyamatban van.⁵

*

A debreceni zsidóság az első világháború után időszakra az ország második legnagyobb vidéki közösségévé fejlődött és az is maradt. Lélekszáma 1920-ban 10 170, 1930-ban 10 044, 1941-ben 9 142 volt. Vallásában a nagyobbik, a status quo ante és a kisebbik, az ortodox hitközségre tagozódott. Társadalmi összetételük, műveltségi szintjük és a vallási hagyományhoz való viszonyuk is különböző volt, de egyként sújtotta mindkettőt a zsidóüldözés.

A debreceni zsidóságnak két olyan jellegzetessége említhető a vészkorszak előtt, amelyben több volt az összes többi vidéki közösségnél. Az egyik, hogy Debrecenben volt a legnagyobb lélekszámú status quo ante hitközség, sőt a status quo ante hitközségek országos szervezetének a központja is. A központi szervezet ténylegesen nem sokat tehetett az egyes hitközségek érdekében, de a kisebbek mégis úgy tekintettek Debrecenre, mint központjukra, legalábbis mint regionális központra. Emellett a trianoni határokon belüli Magyarországon vidéken izraelita elemi és a polgári iskolán kívül egyedül Debrecenben zsidó gimnázium is volt, amelyet a status quo ante hitközség alapított 1921-ben és tartott fenn 1944-ig. Ugyanakkor az ortodox hitközség húszas években több mint 200 tanulóval jóhírű jesivát (főleg a Talmudot tanulmányozó vallási középiskolát) működtetett – azaz a debreceni zsidóság kiépült felekezeti iskolahálózattal rendelkezett. A helyi zsidó társadalomban élénk társadalmi élet zajlott, számos vallási, jótékonyági és kulturális egyesület működött.⁶

A helyi keresztény társadalomnak is volt a téma szempontjából jelentős sajátossága. Debrecen a legnagyobb, a Tiszántúli Református Egyházkerületnek a székhelye volt, egyúttal a magyar protestantizmusnak, a magyarországi református egyháznak is a központja, a „kálvinista Róma”. A református többségű város erős függetlenségi, Habsburg-ellenes és irányításában liberális hagyomá-

nyokat őrzött. Itt az országos politikai közéletben is nagytekintélyű Baltazár Dezső püspök meghatározó tevékenységével sajátos és kiemelkedően jó református-zsidó együttélés maradt fenn. A város politikai és gazdasági életében oly gyümölcsöző együttműködésnek egyházpolitikai és valláserkölcsi hátterét a püspök személye és munkássága adta a harmincas évek közepéig, aki az Egyetemes Református Konvent lelkes elnökeként a saját egyházán belüli, Ravasz László dunamelléki püspök vezetete többség ellenében védelmébe vette a zsidókat, a térítő törekvésekkel szemben is.⁷ Baltazár Dezső halála (1936) után azonban megváltozott az országos és a tiszántúli református egyházvezetés viszonya a zsidósághoz. A püspöki székben az utód – rövid átmenet után – Révész Imre lett, az országos vezetés pedig – az Egyetemes Konvent elnöki posztjának elnyerésével immár hivatalosan is – Ravasz László és köre kezébe került, aki szoros és szívélyes kapcsolatot tartott fenn jobboldali kormányzati politikai tényezőkkel, a zsidókérdésben is.⁸

A debreceni zsidóság helyzete a harmincas évek végén, az első zsidótörvényt követően, majd a második világháború idején a többi vidéki városi hitközségéhez hasonlóan alakult, de talán a helyzet még drámaibban romlott, mint másutt. A megelőző évtizedekben ugyanis szoros érdekszövetség jött létre a jelentős gazdasági és szellemi pozíciókkal bíró zsidóság és a helyi politikai hatalmat birtokló református többségű, konzervatív-liberális városvezetés között, amely már 1919–1921 között is megmutatta, hogy képes eredményesen fellépni a zsidóság mellett a jobboldali központi kormányzat által is bátorított konjunktúra irányzataival és képviselőivel szemben, és amely a gazdasági válság után jobbra tolódó magyar politikai életben is ellenállt egy ideig a szélsőségeknek. A kormányzatban és várospolitikában azonban fordulat történt. Hajdú megye és Debrecen főispáni székébe Gömbös híve, báró Vay László került, aki – az itt kialakult gyakorlatnak megfelelően – egyben a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka is lett. Ekkor már egyébként is meggyengültek a régi városvezetés pozíciói. A törvényhatósági bizottság 1934. évi megújításakor több fajvédő is bekerült a közgyűlésbe, majd az 1935-ös országgyűlési válsztásokon a városban a második legtöbb szavazatot a nemzetiszocialista párt jelöltje kapta. Végül koholt vádakkal és széleskörű rágalmozással kísért, elhúzódo vizsgálatban leváltották a város vezetésének legbefolyásosabb személyiségét, Vásáry István polgármestert, átmenetileg hangot kaptak a szélsőséges kaszáskeresztesek is,⁹ s az egyetemi és iskolavárosban újabb antiszemita zavargások törtek ki.¹⁰

A tiszántúli református egyházkerület vezető testületeiben, s a helyi városvezetésben nem foglaltak állást a zsidóellenes jogalkotással, az 1938-ban elfogadott első és az 1939-ben már faji alapon született második zsidótörvénnyel szemben sem. A város és a tiszántúli református egyházkerület vezetői a nürnbergi törvények mintájára készült harmadik zsidótörvénnyel szemben sem emel-

tek kifogást, bár utóbbit a főpapok már nem szavazták meg az országgyűlés felsőházában.¹¹

A válságjelekre a zsidó társadalom különböző rétegei eltérően reagáltak. Pedig a zsidóság ezekben a vészterhes években teljesen önmagára volt utalva és csak önmagára számíthatott. A korlátozások azonban a zsidóság olyan önszerveződését is gátolták, sőt lehetetlenné tették, amelyek révén enyhíthetett volna a jogi diszkriminációk okozta válságon. Súlyosan érintette a rászorultakat a Zion Betegsegélyező Egylet feloszlata 1940-ben. Az Egylet 1938-ban 2000 pengőt osztott ki beteg- és temetési segély címén, de egy 1940-es rendelet értelmében csak vagyonnal bíró szervezetek folytathattak biztosítási vagy biztosításszerű tevékenységet.¹² A Bikur Cholim betegsegélyező sem folytathatta működését, amely elsősorban az ortodoxokat segítette.¹³ Viszont vézskorszakig fennmaradt és szerepet vállalt a jótékonykodásban néhány egyesület, így az Izraelita Nőegylet, amelynek kb. 500 tagja volt a zsidótörvények alatt. A Nőegylet 1938-ban 5300 pengő havi alkalmi, beteg, tanulmányi stb. segényt osztott ki és a népkönyvha fenntartásához is hozzájárult.¹⁴ A korlátozások ellenére is az egyetemre, főiskolára bejutó illetve már ott tanuló néhány zsidó főiskolai, egyetemi hallgatót támogatta a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete és 1941-ben pedig megalakult az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) helyi szervezete is. A zsidó gimnázium rászoruló diákjait is jelentős mértékben segélyezték.

A karitatív erőfeszítések mellett, részben azok ellen hatva, a diszkrimináció következményeképpen felfogásában is tovább polarizálódott a zsidóság: megnőtt az asszimilációs hajlandóság – erről később részletesen szó lesz –, ugyanakkor megerősödött a zsidó nemzeti érzés. 1938-ban kezdte el szervezkedését a Debreceni Zsidó Ifjúsági Egyesület. Az alapító, Weisz Pál főrabbi az együletet célját tekintve a református Soli Deo Glóriához és a katolikus legényegyletekhez hasonlította – ez a kísérlet azonban a zsidóság esetében most külön politikai jelentéssel bírt. A főrabbi az alakuló ülésen ugyanis nyíltan megfogalmazta, hogy az egyesület célja a zsidó kultúra ápolása, a zsidó értékek megőrzése, a felekezeti összetartás, a zsidó közösségi érzés megerősítése és előadásából feltűnően hiányoztak a hazafiaskodó magyar szólamok. Az egyület működését végül is a belügyminiszter nem engedélyezte, így 1939-ben ez a kezdeményezés eredménytelen maradt.¹⁵ A fiatalok számára a cionizmus irányzatai jelentették az egyik fő orientációt. A cionista eszméhez való kötődés az adott körülmények között azonban nem vezethetett kivándorláshoz, alijához, hanem főként a héber nyelv fokozott tanulásában, közös táborozásban, kultúrprogramok szervezésében nyilvánult meg. A cionizmus világi változatainak elfogadása viszont végső soron a zsidó vallástól való eltávolodást eredményezte.¹⁶

A cionista irányzatokkal versengett ezidőtájt a szociáldemokrata és a kommunista mozgalom, amely számos szegény, munkás és kispolgári zsidó család-

ban nyomorgó fiatal számára ígérte a „megváltást”. A társadalmi egyenlőtlenségek még szembeszökőbbek voltak a városokba koncentráldott zsidóságon belül, mint a keresztény társadalomban, ahol a legszegényebb tömegek vidékre, a tanyákra szorultak. „Én a Pásti utcai templomban 9–10 évesen lettem kommunista, amikor nem értettem, hogy miért kell az én szüleimnek a leghátsó sorban imádkozni” – fogalmazta meg egy nyomorúságos körülmények között élő, szigorúan ortodox, vallásos környezetben nevelkedő, többgyermekes, cipőfelsőrész-készítő munkás gyermeke a zsidó kispolgári lét és a kommunista eszme közötti szerves kapcsolatot.¹⁷

*

A német megszállást megelőző háborús években a debreceni zsidóságra is a *munkaszolgálat* intézménye volt a legnyomasztóbb hatással. Ennek révén kezdődött a zsidóság demográfiai viszonyainak átrendeződése, ez volt tulajdonképpen a „végső megoldás”, (Endlösung) első felvonása. A munkaszolgálatot eredetileg nem büntető céllal szervezték meg 1939-ben, de végül a zsidóság hátrányos megkülönböztetésének, sőt likvidálásának az eszközévé vált (sárga karszalag viselése, honvédegyenruhától való megfosztás, stb). Ez az oka annak, hogy a közfelfogás a munkaszolgálatot a zsidóság szélsőséges diszkriminációjaként tartja számon. Az egyre nyilvánvalóbban zsidóellenes szabályozás a zsidó munkaszolgálatosok helyzetének tragikus romlásához vezetett, különösen 1942 áprilisától, amikor a honvédelmi miniszter rendeletére az összes munkaszolgálatos századot, mintegy 50 000 férfit, a 2. magyar hadsereg kötelékében a hadműveleti zónába, a keleti hadszíntérre irányították. Ezen alakulatok parancsnokait azzal a bizalmas eligazítással küldték a frontra, hogy egyetlen zsidót se hozzanak haza, mert ők a haza ellenségei. A súlyos frontharcok és a vereségek következtében a zsidó munkaszolgálatosok túlélési esélye minimálisra csökkent. A Dontól visszavonuló német és a magyar alakulatok gyakran a zsidókon bosszulták meg a kudarcot, akiket legjobb esetben is felszerelés és élelem nélkül, elrongyolódott, hiányos civil ruházatban az ukrajnai hómezőkhöz magukra hagytak. Így az 50 000-ből csak kb. 6–7 000 tért vissza, akik egy részét később újra behívták.¹⁸

A debreceni VI. honvédhadtest kereteiben szolgálatot teljesítő illetve területről behívottak helyzetének a romlását is nyomon követhetjük. 1943 februárjában a VI. honvédhadtestnél 7087 18–48 év közötti zsidó férfi volt összeírva, ebből beosztható volt 6329. Szolgálatot teljesített ekkor 3262, behívásra még rendelkezésre állt 3057.¹⁹ 1940-ben még viszonylag elviselhető helyzetben voltak. Egy katonai jelentés szerint „A vámspércsi 202/1. és 202/3. számú zsidó munkásszázad parancsnoka keresztény, de a munkavezető és a felügyelő parancsnokok zsidók, akik a fegyelmezésben nem elég szigorúak. A legénység

bevásárlás és más ürügyek alatt a községben csavarog és a helyi zsidósággal barátkozik. Olyan kijelentések hangzottak el hogy 'a zsidók már dolgoznak, de az urak még nem'. A gazdagabbak pénzért dolgoztatnak maguk helyett. Némi-lyik zsidónál 1000 pengő készpénz is van.... Hajdúnánás községbe 161/1. zsidó munkásszázad van kihelyezve. Elhelyezésük a ref. elemi iskola. 130–150 látogató keresi fel a zsidókat, akik látogatóikkal zsidó magánházaknál töltik a napot. A 261/2–3. zsidó munkásszázad a városhoz 14 km-re levő Töröktanyán vannak kihelyezve. A zsidó hitközség segítségével azok részére kóser konyhát tartanak fenn, ahol 150 személy étkezik.”²⁰ Az utóbbi két alakulatnál mást is csináltak: „Tudomásomra jutott, hogy a Hajdúnánás környékén Török és Lóska tanyákon dolgozó 261/2. és 261/3. táb. mu. szd. zsidó legénysége 'Réti Napló' címen századparancsnokuk engedélyével hetilapot szerkeszt, melyet a zsidók saját író-és sokszorosító gépükön állítanak elő és a látogatásra érkező hozzátartozóiknak terjesztés céljából átadnak... A sajtótermék, melynek célja saját szavai szerint: 'A megnevetetés és az esetleg feltörő keserű könnyek felszárítása és örömmé változtatása', az izgatás kritériumát nem meríti ki ugyan” – olvasható a miniszteri-iumi jelentésben –, de az újságot természetesen betiltották.²¹

A magyarországi zsidóság elpusztításának első tömeges aktusáról, a galíciai és a kamenyec-podolszkiji vérengzésekről az első megrázó híreket Debrecenben éppen olyan, még mindig kedvező helyzetben levő munkaszolgálatosok hozták, akiket 1941-ben a magyar hadseregben autószerelőként és autóvezetőként foglalkoztattak. Ők – tanúságuk szerint Auer Kálmán debreceni katolikus gimnáziumi tornatanár, tartalékos százados emberséges jóvoltából – viszonylagos biztonságban voltak. Egy részük még 1941-ben leszerelt, de voltak köztük olyanok is, akiket ott, a keleti fronton áttettek munkaszolgálatos századba.”²² A 2. magyar hadsereg bevetése után viszont pl. a VI/3-as munkaszolgálatos századnak különösen rossz sors jutott. Az egyik keretlegény katona több munkaszolgálatost sajátkezűleg ölt meg. Az ügyet azonban nem bizonyíthatták, mert az egyetlen túlélő tanú a népbírósi eljárás idején kivándorolt. Hasonlóképpen kegyetlenkedett alárendeltjeivel – bár nem ölt – az 1943 decemberétől Ukrajnában szolgáló 106/10. munkásszázad keretlegénye.²³ Szinte teljes egészében megsemmisült 1942/43 telén a Donnál a 106/2. és a 106/3. sz. alakulat és hasonló sorsra jutottak a később Gyomárról és Püspökladányból besorozott tényleges korú munkaszolgálatosok közül is sokan.²⁴ „1943 telén Novij Oszkolban állomásozó 106/8. sz. munkásszázad legénységét a csendőrök megmotozták és holmijukat elszedték... Lunka Péter 35–40 fokos hidegben kiharancsolta a századot az iskola udvarára és a félméteres hóban csuklózta őket... Soós és Lunka ... a nagy hidegben meztelenre vetkőztetett munkaszolgálatosoktól elszedték értékeiket, ruhaneműiket, kötszereiket, miközben bottal kegyetlenül összeverték őket ... 30–40 elkínzott embernek nyoma veszett...”²⁵

1. táblázat. A munkaszolgálat és debreceni zsidóság 1944 áprilisában²⁶

	meghalt	eltűnt	jelenleg is munkaszolgálatos	összesen
ort. hitk.	13	140	242	395
stat. q. hitk.	41	216	334	591
összesen	54	356	576	986

A népszámlálás szerint 1941-ben 4287 izraelita férfi és 4855 izraelita nő élt Debrecenben. A férfiak több mint egynegyedét kötelezték munkaszolgálatra, s közülük 1944 áprilisáig legalább 410 meghalt vagy eltűnt (lásd 1. táblázat) Ennél többen, 576-an teljesítettek ugyanekkor munkaszolgálatot. Azaz közel 1000 volt távol, illetve halt meg vagy tűnt el eddig az időszakig. Emellett minimálisan 87-en, maximálisan 220-an már teljesítettek munkaszolgálatot.²⁷ Őket – főleg az idősebb korú férfiakat – a német megszállás után megint behívták, így közel 1200-an lehettek a gettóba zárt, majd deportált családjuktól távol. A munkaszolgálat tehát a zsidó népesség veszteségének és összetétele megváltozásának egyik előidézője, már a deportálások előtt. Közvetett hatást is gyakorolt: feltehetően a munkaszolgálatban eltűntek, meghaltak miatt csonkává vált családokból, a hozzátartozókból alakult már 1944. március-április előtt az a mobil réteg, amely leginkább hajlamosnak mutatkozott a migrációra, lakóhelyének elhagyására kényszerült, máshova, gyakran Budapesten lakó hozzátartozóihoz költözött, esetleg, ha tudott, kivándorolt. Ismeretes, hogy a német megszállás idején a fővárosban több ezer menekült bujkált, akik között számos debreceni zsidót is feltételezhetünk. Tudunk olyan esetről, hogy Budapesten hamis papírokkal bujkáló debreceni zsidókat ismertek fel és zsaroltak meg más debreceni lakosok.²⁸

*

A német megszállás napja, 1944. március 19-e, gyásznapi Magyarországon történetében. Ezen a napon fordult tragikusra a magyarországi zsidóság sorsa is. Sztójay németeket kiszolgáló bábkormányának hatalomra kerülésével március 22-én megteremtődtek az Endlösung belpolitikai előfeltételei is. 1944. március 19-én repülőgépen Debrecenbe is német katonai és rendőri erők érkeztek. Délután 10 órakor az SS alakulat dalolva vonult a Nagyállomás, a reptér

felől a belvárosba. Két nappal később, a német katonaságot követve megérkezett Bauer ezredessel az élen a Gestapo egy csoportja, majd a Eichmann irányításával tevékenykedő Sondereinsatzkommandó (SEK) egyik vezetője, dr. Sigmund Seidl kapitány is egy-két tucat emberével, hogy a zsidókérdést ebben a térségben is „rendezzék”. Március 24-re elfoglalták a hatalom szempontjából fontosabb helyeket és tisztántúli csapataik parancsnokságát a városban rendezték be. A karhatalmi feladatokra a kevés létszám miatt azonban szükségük volt a magyar csendőrség, a rendőrség, és a helyi városvezetés közreműködésére is. A város élére állított jobboldali Bessenyei Lajos kormánybiztos-főispánban, és az antiszemita Beregfy Károly hadtestparancsnokban – aki később Szálasi hadügyminisztère lett – megfelelő partnert találtak. Mindezek mellett a zsidóság ellen ezután következő intézkedésekhez a lakosság legalább is passzív magatartását feltételezték.

1944. március 29-től kezdve a Budapesti Közlönyben rendelkezések özöne jelent meg a zsidóság jogfosztásáról, életfeltételeinek korlátozásáról, majd felszámolásáról. Mint ismeretes, elrendelték a kanárisárga csillag viselését, zsidók nem tarthattak nem zsidó alkalmazottat, megszüntették ügyvédi, sajtó- és színész kamarai tagságukat, korlátozták a tulajdonnal való rendelkezést, a mozgásszabadságot, különböző címeken elkezdték zsarolásukat. 1944. április 16-án tették közzé a zsidó vagyonok zár alá vételéről szóló 1.600/1944. M.E. számú rendeletet, amelynek a végrehajtása ettől kezdve egészen a deportálás pillanatáig, végigkísérte a zsidóságot. Ugyanezen a napon közzétették annak a 97 debreceni zsidó ügyvédnek a nevét, akiket töröltek a kamarai tagok sorából.²⁹ A sajtó ugyanakkor rendszeresen hírt adott más, hadiövezetté nyilvánított területbe került városok: Munkács, Ungvár, Nyíregyháza, Szeged gettóinak kijelöléséről, felállításáról is – félelmet, rémületet keltve a debreceni zsidóság körében.

A megszálló németek erejét maguk mögött tudva hangoskodva és fontoskodva előtérbe tolokodtak a szélső jobboldali, németbarát politikai csoportok. Az ismert nyilas szervezetek mellett Debrecenben is megalakult nyugalmazott katonatisztekből, gazdasági vezetőkől és értelmiségiekből a Vitézi Rend Zrínyi csoportja valamint a Tűzharcosok Szövetsége, mintkettő az április 27-én kormánybiztos-főispánnak megbízott Bessenyei Lajos, ny. tankerületi főigazgatóval az élén. Bessenyei a német vereségekért is a zsidókat és cinkosaikat okolta: „Valóságos hazaárulás kezdett elhatalmasodni nálunk az utolsó hónapok folyamán a 900 000 főnyi zsidó és becstelen cinkostársaik sok-sok jellemtelen magyar közreműködésével.”³⁰ A Volksbund helyi csoportja is megélnéül ebben a református, magyar városban.

A korlátozó rendelkezések és a hátrányos megkülönböztetés alóli menekülés egyik legkevésbé fájdalmas módjának már előzőleg is – a kevésbé vallásos zsidóság számára – az áttérés tűnt. A német megszállás után újabb – az 1919/20.

évekéhez hasonlatos – lázas „kikeresztelkedési” mozgalom kezdődött.³¹ A valláselhagyás már a zsidótörvények idején megindult. A status quo hitközségéből 1938-ban 108-an, 1939-ben 51-en, 1940-ben 39-en, 1941-ben 27-en léptek ki és tértek keresztény hitre.³² 1943-ban azonban már csak 4 zsidó vallású jelentkezett a debreceni református egyházba, ennél nem sokkal többen kérhettek felvételt a katolikus egyházba.³³ 1942–44 között tehát feltehetően mindössze évi 1–2 tucat kitéréssel számolhatunk, hiszen a zsidótörvények sokkja már elmúlt és aki hajlandó volt, az már korábban kitért. 1944-ben viszont – budapesti adatok szerint – az 1938-as csúcsevhez képest 2,5-szeres volt a kitérés, de a debreceni arány ennél jóval kisebb lehetett.³⁴ A budapesti kitérések jelentős része ugyanis 1944 júliusára, augusztusára, a vidéki deportálások lezárása utáni időszakra esett, amikor a keresztény egyházaknak sikerült bizonyos engedményeket elérni a vegyesházasságban élők és a zsidó származású áttértek számára. Kiszivárgott Sztójajnak az az állítólag Serédy hercegprímásnak tett ígérete is, miszerint a kitértek mentesülnének a deportálások alól. Mindezek áttérést ösztönző hatása azonban Debrecenben nem érvényesülhetett.³⁵ Itt 1941-ben 585 „zsidóvérű keresztényt” írtak össze, a deportálások időpontjában számuk legfeljebb 850–900-re emelkedhetett.³⁶ A zsidó közösség vallási vezetői egyébként is kifogásolták és elítélték az áttéréseket. Weisz Pál status quo főrabbi a kitértek nevének nyilvános közzétételével kívánta a törekvéseknek gátat emelni. Strasser Salamon ortodox rabbinak viszont nem kellett ezen eszközöz folyamodni, hitközségében ugyanis egyáltalán nem fordult elő kitérés még a legkritikusabb esztendőkből sem.³⁷ A zsidó közösség csökkenésének azonban még ekkor sem a valláselhagyás volt a fő forrása, hanem a már a századfordulótól kezdődő és az első világháború alatt fokozódó demográfiai hanyatlás, a születések kis száma, amely a harmincas években már az iskoláskorúak számában is feltűnően megmutatkozott. A zsidóság a válsághelyzetre nem pusztán a hitközségi kötelelkből való kiválással, hanem a közösség iránti közömbösüléssel, passzivitással is reagált. A status quo hitközség adófizetőinek száma a zsidótörténevek idején rohamosan csökkent, ami feltehetően nem pusztán gazdasági helyzetük rosszabbodásából és a demográfiai hanyatlásából következett. 1938-ban 1815, 1939-ben 1694, 1940-ben 1622, 1941-ben 1556 volt az adózók száma. Az ortodox hitközségről nincsenek adatok.³⁸

*

A németek Magyarország megszállását követően nyomban hajtóvadászaton kezdtek a megbízhatatlannak vagy ellenségnek ítélt személyek ellen és nagyarányú tússzedést folytattak a fővárosi és a vidéki zsidóság körében. Már a megszállást követő héten 3076 magyar zsidót tartóztattak le.³⁹ A debreceni zsidóság életében tulajdonképpen az első „gettót” az a *túsztábor* jelentette, amelyet

Debrecentől mintegy 10 kilométerre északra, Hajdúszentgyörgyön alakítottak ki néhány dohánypajtában. Megvalósulni kezdett az addig csak a sajtóból, más városok esetében ismert kényszerlakhely kijelölés, a mozgásszabadság korlátozása. Ekkor kellett a debreceni zsidóságnak a maga puszta valóságában ráébrednie arra, hogy csapdába esett sajátjának tekintett, magáénak vallott hazájában. „1944 április 7-e van. Ma ünnepeljük történelmi tavaszunk beköszöntőjét. Együtt ünnepel az egész család régi, meghitt otthonában... – emlékezik vissza Langer Imre – ... másnap, szombaton reggel a kora hajnali órákban állig felfegyverzett, szürke köpenyes német pribék kopogtat a békés zsidó hajlékban és parancsolóan kér bebocsátást ... A debreceni zsidóság tragédiájának végakordjának ez volt a nyitó aktsza. Űzve, hajtva egyenként vagy többedmagával, fegyveres őr kíséretében gyűjtötték össze bennünket az akkori kereskedelmi akadémia pincéjébe. Az összeteretlek között szörnyűlködve ismerjük fel a debreceni zsidóság tudós nesztorát dr. Kardos Albertet, szellemi elitjéből Schwartz Vilmost, Gál Samut, dr. Schwartz Arturt, dr. Aczél Jenőt és még több mint 80 hitsorsost... Hajdúszentgyörgyre szállítottak bennünket, foglyok lettünk a német barbárok kezén.”⁴⁰

1944. május 29-ig összesen 93 debreceni zsidó férfi került a táborba, azért, hogy túszként szolgáljanak a gettózás és a deportálás miatti minden esetleges zsidó akció, szökés, ellenállás megakadályozására. A debreceniek mellett máshonnan is hoztak ide foglyokat a Tiszántúl községeiből, sőt távolabbi vidékekről is. A hiányosan fennmaradt eredeti névsorban 295 név található, de feltételezhető, hogy több mint 300 személyt (Balmazújvárosból 1, Berettyóújfaluból 10, Békéscsabáról 24, Derecskéről 21, Gyuláról 11, Hajdúböszörményből 3, Hajdúszoboszlóról 25, Nagyszalontáról 33, Orosházáról 37 stb.), sőt még 13 lengyel menekültet is ide zsúfoltak. Utóbbiak szökési kísérletükkel majdnem végzetes veszélyt hoztak a tábor lakóira, csak a tábor zsidó vezetői lélekjelenlétének volt köszönhető, hogy a táborlakók elkerülték a megtorlást.⁴¹ „Fogságunk kezdetén egy szalmával telehintett, széllelbélelt pajta volt a lakóhelyünk. Később ugyanezen a helyen emeletes dohányhodálynak lettünk a kényszerű lakói, ahol már kemény fapriccseken hálhattunk. Táborparancsnokunk Neumann György túsztársunk lett, aki a láger felosztásáig kifogástalan tapintatossággal látta el nehéz és háládatlan feladatát... És a láger lakóinak létszáma nap, mint nap bővült ... A láger várossá szélesedett és önálló lett. Két konyhájából az egyik orth. kóser volt. Betegeinket a túsorvosok a két dr. Grósz Hajdúszoboszlóról kezelte kiválóan. Lelki életünket, az összetartozandóság gondolatát, a hit iránti feltétlen ragaszkodást, a szabadság iránti vágy nemes indulatát a lágerben raboskodó orosházi, majd a felszabadulás utáni debreceni főrabbi (ti. Weisz Miksa – S.B.) gondozta és tartotta fenn.” A külvilággal, mindenekelőtt a gettóban élőkkel az egyetlen kapcsolatot az esténként érkező lovaskocsi hajtói, Csengeri Miklós és Ferenc jelentették „akik honi levegőt hoztak magukkal és családunk életéről

tájékoztattak bennünket.”⁴² Csengeri Ferenc és mások szerint a hajdúszentgyörgyi táborban ugyanakkor a körülményekhez képest békés, biztonságos körülmények között éltek a behurcoltak, a német táborparancsnok nem kegyetlenkedett velük, nem voltak visszaélések.⁴³ A városban, az otthonaikban maradtokra azonban újabb sorozatos megpróbáltatások vártak.

*

A kormány 1944. április 28-án rendelte el a *gettók felállítását*. 1944. május 9-én két, egymással összefüggésben nem álló tömböt jelöltek ki a helyi zsidóság számára Debrecenben, az ún. kisgettőt illetve a nagygettőt. A polgármester a VI. csendőrkerület parancsnokával 1944. május 11-én közölte a gettó kijelölését és annak határait. Az egyiket a Hatvan utca páratlan számozású oldalától északra, nagyjából a Csap-, Csokonai-, valamint a Zsák-, Zúgó-, és Csók utcák között; a másikat a Hatvan utca páros számozású oldalától délre, a Szepességi-, Széchenyi- illetve a Simonffy- és a József királyi herceg (ma Bajcsy-Zsilinszky) utca által, határolt területen, a rendelkezésben és később megjelölt részek (posta, reáliskola, orvosi rendelő, vendéglő, és egyes telkek kivételével).⁴⁴ A gettókat helyenként deszkapalánkkal zárták el a külvilágtól.⁴⁵ A mintegy 2000 keresztényt e területről a zsidó vagyon terhére költöztették ki. A polgármester 21 838. sz. rendelete szerint a zsidók május 15-ig voltak kötelesek oda beköltözni. A polgármester közölte a csendőrkerületi parancsnoksággal azt is, hogy a gettóba költözéshez „amennyiben arra szükség lenne a karhatalmat a m. kir. rendőrség debreceni kapitánysága adja. A csendőrkerületi parancsnokság részéről karhatalmi segítséget csak abban az esetben fogok kérni, ha a város külterületén lakó zsidók ellenszegülnének a gettóba költözésnek.”⁴⁶ Erre azonban már azért sem volt szükség, mivel az ellenállásra alkalmas, de túszként fogva tartott vagy munkaszolgálatos férfiak távolléte miatt magukra maradt családoknak semmilyen lehetőségük, s esélyük sem volt. A törvényes jogrendet fenntartó kormányzatban és a kormányzóban egyébként is bízó és annak engedelmessé zsidóság Debrecenben is vonakodás nélkül bevonult a gettóba. A hajdúmegyei zsidók gettóba vonulásáról szóló rendeletet csak a debreceni vonatkozású után, május 17-én tették közzé és benne május 31-ét jelölték meg a beköltözés végső határidejeként. A késelemnek feltehetően az az oka – s ez lényeges a debreceni zsidóság szempontjából is –, hogy eredetileg Debrecenbe akartak a közel 6000 főnyi Hajdú megyei zsidóknak is gettót kijelölni, de a terv a helyi hatóságok ellenállása miatt meghiúsult.⁴⁷ A megalakuló Zsidó Tanácscsal közölték hogy „az elhelyezés szempontjából személyenként 4 lapméter terület veendő alapul ... A zsidók az elvihető ingóságok és élelmiszer készlet tekintetében korlátozás alá nem vonhatók. A visszahagyott ingóságokat a megüresedett lakás egy helyiségében kell összegyűjteni arról leltárt készíteni, a szobát lezárni lepecsé-

telni és annak kulcsát a hatóságnak magához kell venni és további rendelkezésig megőrizni.”⁴⁸ A beköltözést azonban olyan gyorsan kellett végrehajtani, és olyan kevés helyre, hogy e rendelkezés fontos kitétele, mely szerint „a zsidók az elvihető élelmiszer és ingóságok tekintetében korlátozás alá nem vonhatók” nem valósult meg. A kényszerűen elhagyott lakásokban maradt ingóságok – a rendelkezés ellenére – nem egy esetben fosztogatók prédájává váltak. A megmaradt tárgyakat, a többszáz értékes zongorát, több ezer értékes festményt, perzsaszőnyeget, bútort később raktárakba gyűjtötték. Utóbb ezeknek csak töredéke került elő megrongálva, összetörve. A civilizált, polgári lét mindennapi kellékeinek ez a sorsa nemcsak a magyar zsidó polgárság sorsának a jelképe, hanem az egész magyar polgári társadalomfejlődés erőszakos megrekesztésének és a keleti barbárság felé való eltolódásának is a kifejeződése. A későbbi államosítások csak teljessé tették a gazdasági téren kreatív zsidó rétegek léta-
lapjának az összetörését.

A gettóbeli létről a szórványos fennmaradt iratok és főleg a túlélők visszaemlékezései tájékoztatnak. „Családonként 1–1 szobát kaptunk, a konyha használatára pedig közös volt” – írja Mayer Lajos, aki a zsidókból szervezett belső rendőrségnek volt tagja. A helyzet eleinte még elég tűrhető volt. Május 20-ig naponként 11 és 13 óra között szabad kijárást is engedélyeztek, azután ezt megtiltották, s csak a munkába járók csoportjai és más engedélyezettek hagyhatták el külön engedéllyel a kényszerű lakóhelyet.⁴⁹ Mayer Lajos azt is közli, hogy a hitközség nagy tanácsstermében működött a lakásbejelentő hivatal, ahol mindenkit bejelentésre köteleztek és nyilvántartásba vettek, továbbá a kérelem- és panasziroda, a kisteremben pedig a 25 katonaviselt altisztből szervezett zsidó rendőrség. Az önként és díjazás nélkül vállalt szolgálatot – Lusztbaum-Bihari volt százados irányításával, helyettese Csengeri Géza – a gettó belterületén végezték a rend fenntartására, időnként az államrendőrség által kihallgatásra jelöltek előállítására. Csupán annyi előnyt élveztek, hogy a szolgálat során elsőként jutottak fontos értesülésekhez.

A Kápolnási utcai templom-raktár, a Deák Ferenc utcai nagytemplom (a mai Petőfi tér nyugati szélén állt) az „elhagyott javak” gyűjtőhelye lett.⁵⁰ A gettó egészségügyi ellátásáról is maguknak kellett gondoskodniuk. A gyógyítási eszközöket a zsidó orvosok adták össze. Május 30-ra zsidó kórházat rendeztek be a József királyi herceg utcán, ahol akkor 81 beteget ápoltak, köztük – német őrizetben – 7 férfit. Volt anya- és csecsemőotthon is. Gartner városi tisztifőorvos támogatásával a csecsemőknek és a betegeknek tejiutalást és klinikai kivizsgálásra engedélyt szereztek.⁵¹

A szövetséges hatalmak légiereői június 2-án bombázták először a várost. Főleg a vasútállomáson és környékén pusztult el sok ember és épület, köztük vagonokba rekedt német katonák is. A kisgettót ekkor felszámolták, lakóit a másikba zsúfolták, hogy az így felszabadított lakásokba a kibombázottakat –

részben cigány családokat – költöztessenek.⁵² Mivel a gettót a szőnyegbombázás során találat nem érte, ellenséges hangulatot szítottak a zsidók ellen, azt terjesztve, hogy közük lehet a nem-zsidókat sújtó pusztításhoz. A munkabíró zsidókat a városi rendőrség kíséretében romeltakarításra és a halottak elszállítására kötelezték. Útközben és a Nagyállomáson szidalmazták és fenyegették őket.⁵³ A túlsúfolt gettóban mind nehezebb lett az emberek étellemezése, orvosi és gyógyszerekkel való ellátása, az eleve szűkös készletek fogyóban voltak. „Gáz és villanyvilágításunk nincs, postakézbesítési, feladási lehetőség nincs. Újságot nem kaphatunk... Távozási engedélyt ... még kivételesen sem adnak, csak az igényelt munkák ellátására a német hadiüzemek részére, német katonai kísérettel. ...” – olvashatjuk egy, a Központi Zsidó Tanácsnak küldött június 4-én kelt levélben. Ebben leírják azt is, hogy milyen nehézségeket okoz a 300 főnyi hajdúszentgyörgyi túsztábor ellátása, mivel az ott fogva tartott vidékieket is a debreceni zsidóságnak kell étellemeznie.⁵⁴

A szabadságától megfosztott és kiszolgáltatott zsidóság megpróbáltatásait súlyosbította a velük intézkedő német és magyar rendőrség durva bánásmódja, olykor egyes hivatalok és tisztviselők sőt a lakosság – igaz, csak kisebb részének – ellenséges magatartása. Főleg a jobbmódúak értékeit levették, a rabló fosztogatásban személyesen is részt vett a már említett Seidl kapitány, de mellette Hansy, May és Jungwirth SS vezetők nevét is megjegyezték a visszaemlékezők. E mellett különböző címeken pénzbüntetéseket róttak ki a németek, s a nem egyszer jelentős összegek – volt nap, amikor 50 000 sőt 100 000 pengőt – behajtására utasították a zsidó tanácsot. A gettóban járva gyakran szidalmazták, bántalmazták is az ott levőket.⁵⁵ A gettót felügyelő Szabó Gyula rendőrtiszt ismételtén visszaélt hatalmával. Korbáccsal járva ellenőrizte a gettót, a vasúton összeszedte a hazalátogató vagy máshova igyekvő munkaszolgálatosokat. Önhatalmúlag csökkentette a gettó számára engedélyezett élelmiszerszállítmányokat. Egy alkalommal például a 27 mázsára szóló kenyérkiutalásról a 7-es számot kihúzta, emiatt az amúgy is szűken ellátottaknak csak két mázsa jutott. Nem engedélyezte a beszélgetéseket a látogatókkal, a kilépést a gettóból.⁵⁶

A zsidóvagyonok bejelentéséről és zárolásáról kiadott kormányrendelet a kijelölt tisztviselők és rendőrök több szakaszban hajtották végre: a műhelyek, üzletek lefoglalásakor, a gettó felállításakor, a kisgettó felszámolásakor, majd a téglagyári őrizet idején és végül a vasúti elszállításakor. A gettó kiürítését megelőzően a még megmaradt ingóságok, értékek lefoglalására Kovács Nagy Pál rendőrfőkapitány irányításával 40, közigazgatási tisztviselőkből, pénzügyi tisztviselőkből és rendőrökből alakított négytagú bizottság zaklatta a gettóbeli-eket. Az eredeti utasítást is figyelmen kívül hagyva elvették a jegygyűrűket is, nem kímélték a keresztényeket, sőt a háborús kitüntetett kivételezetteket sem.⁵⁷ A bizottságokba beosztottak esetleges humánus vagy erkölcsi aggályait a fel-

jebbvalóikkal szembeni engedelmesség és a munkaköri kötelességtudat folytatta el.

A város keresztény társadalma tapasztalhatta ugyan a zsidókérdés „végső megoldása”-nak nyilvánosan zajló tényeit, többsége általában mégis közömbös maradt, vagy – a sajtóban is hirdetett büntetéstől, megtorlástól tartva – nem merte élmezéssel, az ingóságok elrejtésével, bújtatással vagy hamis okmányok szerzésével, s a menekülésben segíteni a rászorultakat, még szomszédait, közeli ismerőseit sem. Sokan voltak olyanok, akik, ha nem is szidalmazták vagy bántották a zsidókat, de a kényszerűen elhagyott otthonok fosztogatásából vagy kiigényléséből hasznot húztak.⁵⁸

A debreceni zsidók közül – a munkaszolgálatosoktól eltekintve – nem sokan kerülhették el a gettót illetve azt, ami utána következett. Kívül maradhattak a gettón az első világháborúban magas kitüntetést szereztek, így Vizsolyi Zoltán, a Shell vállalat igazgatója, Takács József ügyvéd, Mannheim Mór és Kárpáti Károly tanárok, az utóbbi olimpiai aranyérmes birkózó.⁵⁹ Nem deportálták sem őket, sem a kb. 20–30 hosszabb-rövidebb ideje itt élt, tisztázatlan állampolgárságú vagy hontalan zsidót, akiket a József király főherceg után külön házba költöztettek. Ők itt maradtak augusztusig, amikor Budapestre toloncolták őket. Nem kerülhették el viszont a deportálást a szintén elkülönített vegyesházasságban élő zsidók.⁶⁰ Másokat az ismert, de mindmáig nem egyértelműen megítélt Kasztner-akcióval mentettek meg a deportálástól. A gettó kiürítésekor, amikor megkezdődött a téglagyárba szállításuk, a jelenlevő Seidl 10 nevet olvasott fel, köztük Weisz Pál főrabbiét és a Binéth család tagjait. Amikor a főrabbi kijelentette, hogy szívesebben maradna a híveivel, Seidl gúnyosan azzal intette le: „Ki kérdez egy zsidót arról, hogy mit akar?” A szentgyörgyi táborból is ide hoztak néhány embert, akik közül többen a cionista kör tagjai voltak. Az ily módon kiemeltet később Budapestre, a Columbus utcai cionisták vezette gyűjtőtáborba szállították. Oda került Strasser Salamon ortodox főrabbi és más, neológ és hászid rabbi is.⁶¹

*

A helyi közéletben csak néhány *mentő kezdeményezésről* van tudomásunk. A 83 esztendő dr. Kardos Albert, aki az állami reáliskola és a zsidó gimnázium ny. igazgatója, neves nyelvész és irodalomtörténész volt többek közbenjárására néhány más társával együtt kiszabadult a szentgyörgyi túsztáborból. A deportálást azonban nem kerülhette el. Családjával Strasshofba szállították, majd egy munkatáborba került, ahol hűséges, öreg társának, feleségének a halála után öngyilkosságot követett el.⁶²

Több személyt érintett egy másik akció. Varga István anyakönyvi hivatali írnok és Dávid Erzsébet napidíjas kisegítő, a zsidó lakások összeírásával meg-

bízott Szombathelyi Gyula lakásügyi előadó közvetítésével 49 lepecsételt anyakönyvi őrlepet juttatott Ungár Jenőnek, a Zsidó Tanács vezetőjének. Feltehető, hogy ennél több hamis igazolást is kiadtak keresztény származás bizonyítására. Állásukból ezért függesztették illetve elbocsátották, és a rendőrségi vallatások folyamán megkínózták őket.⁶³ Elfogása előtt Szombathelyi Gyula élelmiszert és gyógyszer csempészett a Hadházi úti zsidó szeretetkórházba valamint a gettóba. Az akciót Csillag Miklós kereskedő pénzelte, végrehajtásában Tolnai Gábor tisztviselő és Böör János sofőr voltak segítségére.⁶⁴

Az Alföldön, a mezőgazdasági vidéken a menekülés lehetséges módja a cselédkönyvek és munkásigazolványok kiadása illetve kiváltása volt. 1944. március végétől május 8-ig, tehát a gettóba költözés elrendeléséig 252 igazolványt adtak ki a hatóságok, de május 8–16 között is még további 41-et. Az ilyen igazolvánnyal rendelkező személyek különböző helyeken, félreeső tanyákon munkavállalás címén bújkálhattak. Ennek megakadályozására egy körrendelet lehetővé tette, hogy a sürgős mezőgazdasági munkákra és a munkaerőhiányra való tekintettel, a zsidók tízes csoportban, megbízható bandagazda irányítása alatt, a nem zsidó munkásoktól elkülönítve és igazolvány nélkül végezzenek munkát.⁶⁵ A zsidó munkaszolgálatosok mentését szolgálták alkalmanként olyan idézések is, amelyekkel elhagyhatták szolgálati helyüket és így lehetőségük nyílt a menekülésre. Olyan esetről, amikor zsidó származású személyt bújtattak csak néhányról van még tudomásunk.⁶⁶

Az üldözöttek mentéséről – egyes visszaemlékezők szerint – a város vezetői is tudtak. S ez a fentiek alapján is joggal valószínűsíthető, noha utólag aligha lehetséges annak megítélése, hogy ez passzív tudomásulvételt, netán támogató közreműködést jelentett.⁶⁷ Van olyan állítás, miszerint Kölcsey Sándor polgármester és helyettese, Zöld József a gettó elleni tiltakozás miatt mondtak volna le vagy kényszerültek erre.⁶⁸ A polgármestert ugyan valóban Bessenyei főispán mondatra le, de csak később, május 16-án, egy héttel a gettó elrendelése után. A felszólító levél indoklás nélküli szövegéből a fenti állítás nem bizonyítható, bár a régi nagyúr pózában és vélt stílusában tetszelgő Kölcsey egyénisége alapján feltételezhető, hogy nem értett egyet azzal.⁶⁹ A régi városvezetéshez tartozó s közismerten szabadkőműves Zöld József sem helyeselhetett ugyan a zsidók kirekesztő megkülönböztetését, ennek ellenére továbbra is hivatalában maradt.⁷⁰ Utódja, Balogh Sándor csak július 19-én váltotta fel, s az új polgármester, Csóka László június 28-i megbízásáig a deportálás végrehajtásában helyette is ő intézkedett. Zöld József Szilády Gyula csendőr alezredessel, a deportálások közvetlen irányítójával tekintette meg a téglagyárat június 10-e után, hogy az megfelel-e bevagonírozási és begyűjtési helyszínnek, és ő volt felelős a gyűjtőtábor élelmezéséért.⁷¹ Ezeket és a városvezetés liberális közelmúltját, jó hagyományait figyelembe véve a mindkettőjükre politikai és erkölcsi felelősség nehezedett.⁷²

A keresztény egyházak képviselői – mint utaltunk rá – megszavazták az első és második zsidótörvényt, csak a harmadikat utasították el az áttértek egyes csoportjait védelmezve⁷³, miközben azonban az előírások szigorításával akadályozták az újabb tömeges áttérést.⁷⁴ A protestáns egyházi vezetők álláspontja csak a zsidóság megsemmisítésére a német megszállást követően hozott s nemzetközi felháborodást kiváltó intézkedések, illetve az azokról szerzett (pl. auschwitz-i jegyzőkönyvek) értesülések következtében változott meg. A református és az evangélikus egyházak május 19-én levélben tiltakoztak a miniszterelnöknél a zsidók – és ekkor már nem csupán a kikeresztelkedettek – gettóba zárása és deportálása ellen, de a katolikus főpapsághoz hasonlóan az utolsó pillanatig tartózkodtak attól, hogy a történeteket és azok elítélését a „szószékre vigyék”, azaz a nyilvánosság elé tárják.⁷⁵ A tényleges mentési akciók egy-két kivételtől – pl. Apor püspöktől – eltekintve nem az egyházi felsővezetéshez kapcsolódtak, hanem általában egyesek és kisebb csoportok tiszteletre méltó, de elszigetelt tettei maradtak.⁷⁶ Pedig a vészidőszak kezdetétől igen sokan fordultak reménykedve a kétségbeesettek közül a krisztusi tanítást hirdető egyházakhoz. Az áttérési procedúra meggyorsítását és főleg az egyház segítő beavatkozását sürgetőket azonban Debrecenben Révész Imre püspök azzal hárította el, hogy a törvényességet, a rendelkezéseket be kell tartani és a nyílt fellépés veszélyeztetné a zsidó származású keresztények érdekében a nyilvánosság kizárásával tett erőfeszítések sikerét.⁷⁷ Elzárkózott attól is, hogy a XVI–XVII. századi protestáns irodalom kutatásában is érdemeket szerzett és a Református Kollégiumról „Az én kedves kollégiumi tanárim” című munkájában nagy szeretettel emlékező, agg Kardos Albert segítségére legyen.⁷⁸ A közössége megsegítéséért hozzá forduló Weisz Pál főrabbit egyértelműen elutasította.⁷⁹ A zsidóság vagonokba terelése és kiszállítása idején pedig az őt a Magyarországi Zsidók Országos Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottsága nevében felkereső Török Sándornak Révész azt válaszolta, hogy a zsidóellenes intézkedésekkel szembeni nyilvános állásfoglalás egyházszakadást idézhetne elő, s ezért csak a titkos tárgyalások újabb kudarca után lesz erre hajlandó a református egyházvezetés.⁸⁰ Az általa megfogalmazott püspöki körlevelet csak a vidéki zsidóság deportálása után olvasták fel a templomokban. Az más kérdés, hogy a résztvevők utólag eltérően értékelték saját szerepüket vagy egyházuk szerepét. Így Révész Imre és a református egyház magatartását az 1949-ben megjelent egyháztörténet⁸¹ és később mások is nem e tények alapján ítélik.⁸² Az azonban kétségtelen, hogy a zsidókérdésben az egyház vezetői nem voltak egységesek.

*

„Az ország területének zsidóktól való megtisztítása ... a mai napig folyamatban van. A vonatkozó kormányrendeletek értelmében az ország egész területén

a megkülönböztetett jelzés viselésére kötelezett zsidóság részére elkülönített helyek (gettók) jelöltettek ki és ezen elkülönített helyekre a zsidóság összeköltöztetése – Budapest kivételével – folyó év május hó 31-ig befejezést nyert. ... Jelenleg folyamatban van a szegedi V. és a debreceni VI. hadtestek területén a gettóban való zsidóság taborban tömörítése illetve elszállítása. Az egyes hadtestek területéről történő elszállítást értekezletek előzték meg, részt vettek az illetékes hadtestparancsnokok, a hadtestek területén lévő főispánok, a rendőri és csendőri szervek...” – olvasható Endre László és Bakó László államtitkárok beszámolójában, melyet a kormány számára 1944. június 21-én készítettek.⁸³

A IV. „tiszogatási terület” (a szegedi és a debreceni csendőrkerület) zsidótlanításáról 1944. június 10-én tartottak előkészítő értekezletet Szegeden, amelyen részt vett Bessenyei Lajos debreceni és Szilassy László Hajdú megyei főispán valamint Szilády Gyula csendőr alezredes, Könczey csendőrőrnagy és Kovács Nagy Pál rendőrfőtanácsos. Az értekezleten Bakó és Endre tájékoztattak a deportálásokról, a feladatok megosztásáról.⁸⁴

Az értekezletről fennmaradt feljegyzés szerint „A gyűjtőtáborba szállítás június 16-án reggel 5 órakor veszi kezdetét és 20-án este 9 óráig minden ide szállítandó zsidónak be kell érkeznie. A zsidók ide szállítása vasúton, kocsin vagy gyalogmenettel történik. A táborba beszállítandók az összes zsidók, akik sárgacsillag viselésére kötelezettek, kivéve azokat, akik ideiglenes tanúsítványt kaptak ... a vegyesházásokat és lemenőit, a nőtlen zs. orvosokat, állatorvosokat, gyógyszerészeket, okl. mérnököket, mert ezeket a hadtest gyűjtőtáborba kell beszállítani..., a külföldiek közül az angol, észak- és délamerikai, román, bulgár, szlovák, finn, szejci, svéd, spanyol, portugál és török zsidók... A beszállításnál vagy a táborban brutalitást alkalmazni nem szabad, de lázongás, ellenszegülés, kitörés esetén a csendőrség fegyvert használhat. A táborba szállítandó zs. személyenként csak 50 kg súlyú csomagot vihet magával, ez azonban nem tartalmazhat pénzt, nemesfémeket (arany, ezüst, platina) ékszer, drágakövet, értékpapírt, tak. betétkönyvet, fényképezőgépet, gramafont és hozzávaló lemezt, író- és számológépet, kincstári felszerelési tárgyat, egyenruhát, lőszer, robbanószer, látcsövet, sífelszerelést. Ezeket a rendőrség, csendőrség őrizetbe veszi. 3 példányú bűnjeljegyzéket állít ki ... (Kegyszer is bűnjelként kezelendő, ha nemesfémből készült) Az ingóságok őrzése a rendőrség feladata. A csomagban lehet: ágynemű, matrac, tisztító- és mosószerek, edények, takaró.” Vinni kell 1 rend munkaruhát, 1 rend fehérneműt, 1 felsőkabátot (télikabátot vagy felöltőt) és 1 pár munkacipőt. „Kézműiparosok, orvosok, bábák a legszükségesebb kéziszerszámaikat, eszközeiket is kötelesek magukkal vinni, de ezek az 50 kg-ba nem számítanak bele. Vinni kell: legkevesebb 14 napra elegendő száraz-élelmet, de ebben nem lehet rizs, babkávét, tea, gyarmatáru és szeszesital. Íráshoz szükséges anyagot és eszközt vinni nem szabad. (Papír, ceruza, töltőtoll.) Az ellenőrzés motozás útján történik. Az elszállítással kapcsolatos teendőket bizott-

ság végzi. Ennek tagjai: a polgármester, a rendőrség vezetője és a legmagasabb rangú csendőrcsapattiszt. ... A gyűjtőtábor parancsnoksága a német SS, őrségparancsnokságának vezetője, a rendőrség őrszemélyzeti parancsnoka, csendőrség. A tábori élet megszervezése a németek feladata. A legfőbb rendőr karhatalmi parancsnok: ...m. kir. rendőrfőtanácsos. A tábort 50 méter távolságon belül megközelíteni tilos, a táborba látogató nem mehet be. A táborba postai küldemények, sőt hatósági idézetek sem kézbesíthetők. Fényképezni sem a tábort, sem a beszállást nem szabad.”⁸⁵

A debreceni zsidóságot is gyalog, az erre képteleneket pedig szekéren vitték a gettóból a Serly-féle téglagyárban kialakított gyűjtőtáborba. „A kikerkezés után rendőrgyűrű vett körül bennünket és éktelen szitkozódás közepette ráncigálták le azokat akik 5 perc alatt nem tudták poggyászaikat lerakni a szekérről. Ezek sajnos az öreg idős emberek voltak, köztük édesanyánk is – emlékezett Mayer Lajos. Ezt követően poggyászvizsgálat volt és halálbüntetés terhe mellett pénz, ékszer, gyertyát, gyufát le kellett adni, majd a gyár egyik szárító kamrája előtti területre irányítottak bennünket. A szabad ég alatt kabátjainkat szétterítve aludhattunk éjszaka összezsúfolva ismét, mert tömegek érkeztek a környező községekben... Az étkezés felállított konyán volt, ahova a magunkkal hozott száraz tésztát és zsírt beadtuk, minek ellenében kaptuk meg a levest és egy darabka kis kenyert. A főzőüstöt egy fürdőkád helyettesítette. Szomorú napoknak néztünk elébe fekhely és élelem híján. Mosdási lehetőség nem volt, mert csak egy vízcsap volt üzemképes, az pedig a főzéshez kellett az ezreken felüli tömegek részére, ivóvíz is hiányzott emiatt... A téglagyárral szemben, kissé távolabbra levő földrészen a csendőrség volt elhelyezve gépfegyverekkel voltak készenlétben... közben a csendőrség állandóan kutatott pénz- és értéktárgyak után ... A zsidó rendőrség még ilyen helyzetben is működött, de én a kötelékből szerencsénkre kiléptem. ... Éjjelente sok segélykiáltás hangzott el a fiatalabb nők részéről, mivel a csendőrök erőszakoskodtak. A gazdagabbnak ismert személyeket az ún. kémelhárító osztályra a Péterfia utcára vitték azért, hogy elárulják, hova rejtették el a vagyonukat. Sokat közülük hordágyon, véresen hozták vissza a mentők, utána több ízben a hullaszállító kocsis megfordult, mert sajnos itt többen öngyilkosságot követtek el.”⁸⁶ A téglagyárban naponta emelték ki a kiszemeltek, összekötötték őket és a talpukat verve követelték az elrejtett értékeket. Az egyik fogoly úgy tudta megmenteni gyermekét a csendőrök kínzása elől, hogy a haldoklóknak és a tífuszosoknak kijelölt helyen rejtette el.⁸⁷ A csendőrök durván, megfélemlítő módon bántak velük – vallja utólag egy másik átéltő. – Rettenetes volt a piszok és a gyűlölködő kiabálás. Néha németek is bejöttek és ordítottak, bár nem lőttek agyon senkit. Az összezsúfolt embertömeg számára a kijelölt foglyoknak latrinát kellett ásni, szabad tűzön főztek és csak egy-két kút volt.⁸⁸

Félelem ülte meg a lelkeket és teljesen kilátástalan volt a menekülés. A fenyegetettség érzete, az éhség, a megalázottság tudata uralkodott el a téglagyárba zártak között és égetett örök nyomot emlékezetükbe. A bánásmódot tekintve éppen ezért egységesen, a bevagonírozás és a deportálás időpontját azonban – a történések apokaliptikus jellege miatt – eltérően idézik vissza a különböző visszaemlékezések és az ezek alapján készült feldolgozások. Vadász Ferenc írja a következőket: „A túlélőkkel – itthon és Izraelben – folytatott beszélgetéseim során feltűnt, hogy bár kitörölhetetlenül emlékezetükbe vésődtek az átélt szenvedések mozzanatait, szinte senki sem akadt, aki teljes bizonyossággal tudta volna, hogy melyik volt az a nap, amikor a vasútállomásra hajszolták, hetvened-nyolcvanad magukkal vagonokba zsúfolták és elindították őket a végzetes útra.”⁸⁹ Mivel a túlélők ugyanakkor a legnagyobb jóindulattal próbálnak segíteni utólag, évtizedek távlatából felidézve az események lefolyását és időpontjait, gyakran tévednek. Ezért nagyon fontos az a néhány fennmaradt – és részben már szorgos és hivatott kutatók által közzétett – dokumentum, amelyet a történeti rekonstrukció során mindenképpen össze kell vetni a visszaemlékezésekkel.⁹⁰ Mindent számba véve a deportálásról a következőket tudhatjuk: A debreceni és a vidéki zsidókat a város nyugati részén, egymás mellett lévő Serly-féle, ún. régi valamint az új városi téglagyárba gyűjtötték, elkülönítve. Ez az elkülönítés utóbb megszűnt. Először – a legmegbízhatóbbnak és legrészletesebbnek tekinthető korabeli dokumentum, a Ferenczy-jelentés alapján – 25-én a vidéki zsidók első csoportját vitték el az új városi téglagyárból. Az 1944 áprilisi összeírásból tudjuk, hogy 5673 hajdú megyei zsidó került Debrecenbe.⁹¹ A Ferenczy-jelentés szerint június 26-án kellett indulnia a második szerelvénynek. Ekkor – feltételezésünk szerint – bevagonírozták a maradék vidékieket és az út túlsó oldalán fekvő Serly-féle téglagyárból városiakkal töltötték fel az üres vagonokat. Ez tekinthető – és ezt tekintették a visszaemlékezők is – a debrecenieket szállító első szerelvénynek. Ez Auschwitz felé indult, ám a bombázások következtében sérült vasúti pálya miatt végül Strasshofban kötött ki. A Debrecenből június 27-én indított, harmadik, azaz a debreceni zsidókat szállító második szerelvény eredetileg is Strasshofba tartott és oda is érkezett meg. Ennek a szerelvénynek az utasa volt Csengeri Ferenc és családja, köztük apja, akit a debreceni és esetleg vidéki társaival – a szentgyörgyi túsztáborból ezen a napon hoztak a téglagyárba. Visszaemlékezése utal az előző szerelvény sorsára is: „A debreceniek a balmazújvárosi út jobb oldalán levő Serly téglagyárban voltak, ez volt a nagyobb téglagyár, a vidékieket, a megyeieket az út túlsó oldalán levő városi téglagyárba hozták be, ott is volt iparvágány. Először a vidékieket vitték el, s csak azután a debrecenieket. Ugyanúgy ahogy először a vidékieket szállították el először s csak utána kezdték a budapestieket gettóba gyűjteni... Az első transzportba (ti. első debrecenibe – S. B.) bevagonírozták a sokgyermekeseket ... ide még önkéntesen is fel lehetett kerülni. A második transzportba már besorolták az

embereket, kijelölték, hogy ettől-eddig szálljanak be a vagonokba ... Jött a hír, hogy a második szerelvény végén vannak két vagonban a Hajdúszentgyörgyre internáltak, köztük apám is. Mondták, hogy az apám, Laci bácsi ott van, ő meg megtudta, hogy mi mind a hárman néhány vagonnal elébbre kerültünk. Egész éjszaka ment a vonat, reggel hét óra fele megálltunk. Végén kiderült, hogy Celldömölkön vagyunk. Végighúztunk az éjszaka az országon ... Másnap megérkezett egy újabb szerelvény. Kimentünk ... Mondom, nézzétek már ezeket, azok akiket egy nappal hamarabb vagoníroztak, az első transzport. Az érkezők azt mondták, hogy azóta amióta elmentünk, állandóan úton vagyunk vizet, semmit nem kaptunk ... Végén kiderült, Lengyelországba akarták vinni őket, de Kassánál lebombázták a síneket, így visszafordították a vonatot Bécsbe.”⁹² A Ferenczy-jelentésbe foglalt tervzet szerint június 28-án két szerelvénynek kellett indulnia Debrecenből egy továbbinak Szegedről. A hivatalos „menetrend” szerint ezzel a IV. zóna területéről 15 szerelvényel befejezést nyer a zsidótlanítás. Június 29-én Ferenczy azt jelentette, hogy az V. szegedi csendőrkerületben befejeződött a tisztogatás és „a VI. csendőrkerület területéről éspedig Debrecenből 13 084, Nagyváradról ... 2819 ... együttesen 40 505 zsidófajú személy 14 vonattal szállított el.” Azaz június 28-ig mindenkit elszállítottak a IV. zónából, de végül nem 15, hanem 14 szerelvényel, Véleményünk szerint lehetséges, hogy éppen Debrecenben változott meg a június 28-i menetrend oly módon, hogy ezen a napon a maradék debreceni (és vidéki) zsidókat nem két, hanem 1 vonattal szállították el, mivel egy szerelvényre is felfértek. A debreceniek ezt a szerelvényt tekintik a harmadik (debreceni) szerelvénynek, és ez volt az a betegvonat is, ahova feltehetően többszáz beteget, gyengélkedőt és öreget zsúfoltak fel, a betegápoló Schwartz Sándorral együtt „Úgy kerültem én Auschwitzba, hogy ottmaradtam az öregekkel és betegekkel.” – emlékezett a már idézett beszélgetésben Schwartz Sándor.

Nagy valószínűséggel megállapítható tehát, hogy négy szerelvényel szállították el a deportáltakat a debreceni bevagonírozási központból: az első szerelvényen, június 25-én a vidékieket Auschwitzba, június 26-án a maradék vidékieket és – a szerelvényt feltöltve – a debreceniek első csoportját Auschwitz felé, akik végül Strasshofba jutottak, június 27-én, amikor sikerült összeállítani a listát, a harmadik szerelvényen egyenesen Strasshofba, végül 28-án feltehetően tisztán debreceniekét és betegeket szállítva Auschwitzba a 4. szerelvényen.

Arra a kérdésre is választ kell adni, hányan lehetnek a vidékiek és a helybeliek a Ferenczy által megadott 13 084-es gyűjtőtábori népességen belül? 1944 áprilisában 5 673 hajdú megyei zsidót írtak össze (a „muszosok” azaz a munkaszolgálatosok nélkül), azaz a különbség, 7411 fő lehetett debreceni. Egy másik számítás szerint is hasonló eredményre jutunk: A debreceni áprilisi összeírás 7992 zsidót tartott nyilván, de közülük számítva a már eltűnt és meghalt munkaszolgálatosokat (510) és az éppen munkaszolgálatot teljesítőket (576) is. E

csoportokat (1086) leszámítva 6906 főt kapunk, azaz kb. ennyi debreceni zsidó lehetett a bevagonírozási központban. Ehhez azonban hozzá kell venni a debreceni zsidó származású kitérteket is, akiket a hitközségi összeírás nem tartott nyilván, de a bevagonírozási központba őket is behurcolták. Létszámuk 7411–6906, azaz 505 fő lehetett. (Ez kevesebb mint a kitértek általam korábban megbecsült létszáma, de ne feledjük, a kitérteknek több lehetőségük volt a menekülésre és közöttük is voltak munkaszolgálatosak.) Így számolva is elfogadható, hogy kb. 7411 debreceni zsidó és zsidószármazású volt a táborban. Ezek szerint a debreceni gyűjtőtáborban 5673 vidéki zsidó (köztük esetleg néhány zsidó származású), 6906 debreceni zsidó és 505 debreceni zsidó származású volt, összesen 13084 fő.

A következő kérdésünk az lehet, hányan kerültek Strasshofba és hányan Auschwitzba. Viszonylag megbízható források szerint a debreceni bevagonírozási központból két szerelvénnyel 6841, vagy 6641 (ez utóbbi valószínűbb) fő került Strasshofba, azaz a debreceni bevagonírozási központ összlétszámának (13 084) csaknem pontosan a fele, a tábor másik fele Auschwitzba jutott.⁹³

Mint fentiekből kitűnik, a debreceni zsidóság kb. felének és összességében – forrásoktól függően – kb. 15–21000 keletmagyarországi zsidónak a megmaradása annak volt köszönhető, hogy Strasshofba irányították őket. Megmenekülésük az ún. Kasztner-akció eredménye, amelynek lefolyása közismert, de erkölcsi megítélése nem egyértelmű.⁹⁴ A strasshofi kontingens kijelölésének részletei Szeged esetében feltártak.⁹⁵ Debrecenben csak annyi biztosat tudunk, hogy szintén megérkezett az utasítás a strasshofi kontingens kijelölésére. A VI. csendőrkerület nyomozó alosztályának 23-i összefoglaló jelentése szerint az SS különítmény kezdte el kiválasztani a prominens zsidókat, és azokat a családokat, melyekben a férfi munkaszolgálatos volt. Őket – a csendőrök úgy tudták – 26-án vagy 27-én fogják elszállítani.⁹⁶ Szita – forráshivatkozás nélküli – közlése szerint mégis 25-én indítottak el Budapesten keresztül Strasshof felé 2628 kivételezettet. Ezt mi nem tartjuk valószínűnek, mert – mint utaltunk rá – minden debreceni visszaemlékező és a feldolgozások szerint is az első debrecenieket szállító szállítmány 26-án eredetileg Auschwitz felé indult és csak a 27-i ment egyenesen Strasshofba. Szita további megállapításaiban is számos ellentmondás van.⁹⁷

Bécs területén és környékén szétszórtan voltak a magyar zsidók kényszer-munkások elhelyezve több tucattal, – az átcsoportosítások miatt változóan 54–67 – lágerben.⁹⁸ A Lobauba, Wiener Neustadtba és Franzesdorfba került szakmunkásoknak a körülményekhez képest tűrhető életük volt, a légitámadások alkalmából azonban sokan életüket veszítették.⁹⁹ A visszaemlékezések szerint főleg debreceni foglyok dolgoztak a Saurer-művekben, a Kábel és Drótműben és a Jurany és Wolfrum cég tejeskannagyárában.¹⁰⁰ A Strasshofba szállított foglyok körülbelül 75%-a élte túl az üldöztetést.¹⁰¹ Lénárd Andrásnak és családjának

szerencsége volt, mert az első debrecenieket szállító szerelvényel – amelyet Auschwitzba indítottak, de amelyik Kassa előtt, Miskolc környékén Strasshofba fordult – Bécs mellé jutottak. Fertőtlenítés után bécsi hivatalnokok válogatták a munkaerőt kisebb csoportokba. A munkaszolgálatos apa kivételével az egész család együtt maradhatott. Őket, mintegy 200 társukkal, egy Strasshof melletti repülő leszállópálya építésére osztották be, ahol viszonylag békés körülmények között éltek. Csaknem az összes munkás kényszermunkás volt, a zsidókon kívül hadifoglyok a Balkánról és még olaszok is. A kétszáz fős kis zsidó csoport asszonyokból, gyerekekből és öregekből állt, míg a többiek mind férfiak voltak. A német felügyelőnővel is csaknem barátságos viszonyba kerültek, a visszaemlékező édesanyja lett a konyhafőnök. A frontharcokat túlélve Pozsonyig gyalogoltak, majd vonattal jutottak vissza Debrecenbe.¹⁰² Egy másik, kb. 100 fős csoportot mezőgazdasági munkára osztottak be, kézzel kellett kikaparni a földből a krumplit, közülük egy kisebb csoportot később egy bécsi cementgyárban alkalmaztak. Ott, bár keményen kellett dolgozni, viszonylag tűrhető körülmények közé kerültek. Bécs környéki parasztsaládoknál is számos kisebb csoport dolgozott, köztük nyugat felé vezényelt munkaszolgálatosok is, legtöbbször viszonylag barátságos házigazdák körében.¹⁰³

Tragikusan alakult viszont a Strasshofból a Göstling a. d. Ibbs-i táborba vitt mintegy 75 deportált sorsa, akik többsége Szegedről, Makóról és Debrecenből származott. Ide került és itt halt meg Kardos Albert. A tábor parancsnoka, Grete Görisch emberségesen bánt a foglyokkal. A szovjet hadsereg közeledése miatt parancsot kaptak a Sondereinsatzkommandótól a tábor evakuálására Theresienstadtba. A foglyok a táborparancsnok tudomásával és segítségével bízva megállapodtak abban, hogy a környékbeli parasztoknál szétszéledve és bújkálva várják meg az oroszokat. A tervezett szökést megelőző hajnalon váratlanul kb. 60 főnyi SS csapat tört a táborra, a parancsnokot eltávolították, a személyes tárgyaiktól is megfosztott rabokat pedig a kétméteres drótkerítéssel körülvett két kis fabarakkba terelték, ezeket páncélökölrel és kézigránátokkal felrobbantották, majd felégették. A néhány menekülőt lelőtték. A község vezetői másnap csak hamut és üszköt találtak. A környéken lakók is megerősítették, hogy senki sem élte túl a tömegmészárlást.¹⁰⁴

Az egyik Gross Enzersdorf-i lágert, ahol 130 debreceni fogoly is volt, parancsnoka akarta kiüríteni. A foglyok a felettes bécsi hatóságtól engedélyt szereztek a helybe maradásra. A közelgő szovjet hadsereg elől menekülő néhány megvadult SS katona azonban 17 napig tartó erőltetett menetben Perseburgig hajtotta őket, ahol különböző elfogott szökevényeket is őriztek. Éjszaka valamennyiőjüket lemészárolták, először a férfiakat, majd a nőket és a gyermekeket, mintegy 230 embert.¹⁰⁵

A *Birkenau-Auschwitz-i táborban* történekről nagyon kevés túlélő számolhat be. Ezek egyike Schwartz Sándor, aki mint önkéntes ápoló az öregekkel és

a betegekkel maradt, s akit a harmadik debrecenieket szállító vonattal vittek Auschwitzba. (Szülei az előző szerelvényvel Strasshofba kerültek, ahonnan visszatértek.) Elmondja, hogy július 1-jén rakták ki őket az állomás rámpájára. Ott egy SS egyenruhás tiszt – állítása szerint maga Mengele doktor – kezével jobbra-balra irányítva őket döntött sorsukról. A rossz oldalra osztottakat egyenesen a gázkamrába küldték. Őket – a kisebbik részt – ruházatuktól, hajuktól, egyéb testi szőrzetüktől megfosztva fertőtlenítették és „auschwitzi egyenruhába” öltöztették. Mivel amatőr labdarúgó volt, szerencséjére belekerült a 9 német cigányfiúból és két magyarból alakított csapatba. Kivételes ellátásban részesültek és nagyobb volt a mozgásszabadságuk is. Csapattársa, a régebbi fogoly Steinberger (Solti) Dezső, – aki a felszabadulás után a milánói Internazionale labdarúgó csapatának menedzsere lett – megismertette a táborral, szörnyű berendezésével, rendeltetésével. A labdarúgó pálya a drótkerítéssel elválasztott gázkamrák és krematóriumok közvetlen szomszédságában volt.¹⁰⁶ Visszaemlékezőnk túlélte a borzalmakat, nem így a táborlakó gyermekek, nők, öregek százezrei, akik már nem számolhatnak be szenvedéseikről.

Debrecen környékén is teljesítettek szolgálatot debreceni munkaszolgálatosok, számukat egyik vezetőjük 800-ra becsülte. Bevonultatott ruszin munkásokkal együtt a repülőtéren és romeltakarításon dolgoztak. Közülük többen légitámadás áldozatává váltak, másokat szabotázs vádjával a németek hurcoltak el. A szovjet csapatok közeledtére Polgáron át a Tisza vonalán túlra irányították őket.¹⁰⁷ Október 9-én, amikor a repülőteret elérte a szovjet tüzéség tüze és a partizánok is feltűntek, sietve, teljes felszereléssel, ásóval, lapáttal zárt sorokban indították el a munkaszolgálatosokat. A városban a Szoboszlai utat keresztezve a Nyugati utcán mentek át, de közben – a helyzetet kihasználva – sokan megszöktek, többen a szovjet csapatokhoz. Egy 50 fős csoport, Müller Miklós kivételezett, volt honvédmester vezetésével az egyetemre vonult, s ott épségben vészelt át a Debrecen elfoglalásáig még hátralévő napokat. Másik nagyobb, 71 főnyi csoportjuk a siketnémák intézetében próbált meghúzódni, de valószínűleg valamelyik környéken tartózkodó bejelentésére – a közeli házban Gestapo különítmény volt! – csendőrök ütöttek rajtuk és előbb a Kossuth utcai rendőrségi épületbe, majd csendőri kísérettel az apafai lőtérré vitték, ott meztelenre vetkőzve, kettesével összekötözve tarkón lötték mindnyájukat. Az eset szemtanúi vallottak később a történeletről. Elmondták, többen a gödörbe löve is éltek még. A népbírósi tárgyaláson kiderült, hogy német felszólításra Demeter Zoltán csendőr főhadnagy, Szilády Gyula csendőr alezredes egyik beosztottja adott parancsot a munkaszolgálatosok likvidálására, de a kivégzést a németek hajtották végre. Az áldozatok mindegyike a 106/304. munkás század állományába tartozott, többen (Weinberger Jenő, Greiner Gyula, Guttmann Lajos, Rózsa Ernő) debreceniek voltak, mások Szolnokról, Mezőtúrról, Békéscsabáról kerültek az alakulatba.¹⁰⁸

A debreceni zsidóság *anyagi vesztesége* a károsultak többségének elpusztítása vagy kivándorlása valamint a vagyon hatósági kisajátításával kapcsolatos ügyintézés és iratkezelés hiányosságai miatt, továbbá a közvetlen fosztogatásban, rablásban részes szervek és a lakosság hallgatása következtében utólag annyi idő múltával teljességében és pontosan aligha összegezhető. A Debreceni Zsidó Szövetség már 1945. január 20-án írásban kérte ugyan Óry főispántól az ügyben intézkedő hatóságok, hivatalok és beosztottjaik bizalmas iratkezelésre előírt kötelezettségének feloldását, ám nem sok nyoma maradt annak, hogy történt-e valami érdemleges a veszteség megállapításában.¹⁰⁹

Egy 1945. augusztus 28-án – feltételezhetően megbízásból – készített összeállításból és beszámolóból, illetve az abban fennmaradt összesítésből kaphatunk némi tájékoztatást. Eszerint a 6. csendőrkerületi nyomozó alosztálynál található iratokból megállapítható, hogy a csendőrség kémelhárítói(!) megszerzték a zsidók vagyonalapjainak hivatalos adatait.

Ezekből, valamint feljelentések és besúgások nyomán a gettóba, majd a téglagyárba hurcoltak kínzással kicsikart vallomásaiból megismerték az elrejtett zsidó vagyonok hollétét is. Jegyzék készült azokról a zsidókról és nem zsidókról, akiknél a nyomozás során vagyontárgyat találtak, megnevezve azt is, hogy kitől mit vettek el. Ezek értékének végösszege – akkori értékben – 9 231 490 P. Jegyzékben sorolták fel az összes 274 166 pengőnyi készpénzvagyonnal rendelkező zsidókat, továbbá azokat, akiktől és azt is, hogy milyen ékszereket illetve ezekről szóló zálogjegyeket és más értéktárgyakat vettek el. A kémelhárítók 20 millióra becsülték az elvett nemesfémet, drágakövet. (Az adat nagyságának érzékeltetésére álljon összehasonlításul az, hogy Debrecen város által a húszas években felvett jelentős – főleg külföldi – kölcsönök összesen sem érték el az említett összegeket.) A beszámoló a talált iratokból nem tudta megállapítani már akkor sem, hogy a hivatalos rendelkezések alapján vagy önkényesen osszerabolt zsidó vagyonnak mi lett a sorsa. Nem valószínű, hogy akárcsak részben is a pénzügyigazgatósághoz, esetleg más illetékes szervhez került volna. Még az összeszedett, elsősorban értékesebb lakberendezések nagy része is elveszett – mint említettük már – gondatlan tárolás és hanyag őrizet valamint a várost is érintő háborús események miatt.¹¹⁰

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. február 6-i rendelete hatályon kívül helyezett minden zsidóellenes törvényt és rendeletet, a március 17-i földreform rendelet következtében azonban a zsidó nagybirtokok sem kerülhettek vissza régi tulajdonosaikhoz. A rendelet értelmében a többezer holdas nagybirtokos-nagybérelő Lénárd család például jog szerint csak 200 holdat kaphatott vissza, amelyből a jómódhoz szokott család képtelen volt megélni. 1946 legelején teljesen üres zsebbel vándoroltak ki az Egyesült Államokba, ahol ottani rokonaik

kölcsönéből vásároltak kis csirkefarmot. Távozásuk gazdasági oka tehát az volt, hogy a földosztás keretében a zsidó nagybirtokokat is felosztották illetve az önkényesen elfoglalt zsidó birtokokon meghagyták a több új – korábban nincstelen földmunkás, törpebirtokos – kisbirtokost.¹¹¹ A Csengeri család kb. 50 holdas földjüket korábban egy tulajdonos kaparintotta meg, aki az oroszok megjelentével elmenekült, így eredeti földjüket egy tagban visszakapták.¹¹² A zsidó kereskedők és iparosok műhelyeit, szerszámaikat, készleteit 1944-ben ugyancsak eltulajdonították, s a visszatérteknek nem volt könnyű ezek visszaszerzése, az újrakezdés. A legnagyobb gondot a kényszerűen elhagyott zsidó lakások kérdése okozta. Ezekbe ugyanis mások költöztek be önkényesen vagy – mint említettük – a kibombázottak hatósági kiutalással.

A magyarországi vidéki zsidó népesség vészkorszakban elszenvedett *demográfiai veszteségeiről* először a Zsidó Világkongresszus Statisztikai Osztálya tett közzé adatokat 1947 márciusában. A veszteségeket az 1941. évi népszámlálás és az általa kezdeményezett 1946 végi összeírás különbözetében határozta meg. 1941-ben 9142 zsidó élt Debrecenben, 1946. végén – a Zsidó Világkongresszus szerint – 4640. A veszteség eszerint pontosan 4502 fő, 49,2%.¹¹³ A veszteségek nagysága és eredete azonban pontosítható két másik összeírás felhasználásával, mivel közülük az egyik a deportáció előtt 2 hónappal, a másik 1945-ben készült. A két debreceni hitközség által a Központi Zsidó Tanács számára 1944 áprilisban készített – már említett – jelentéshez összeállított listák szerint a debreceni status quo hitközség létszáma 4488, az ortodox hitközségé 3504 volt, azaz a deportálásokat közvetlenül megelőzően összesen 7992 debreceni zsidót tartottak nyilván a hitközségek, ide értve a meghalt, az eltűnt és a tényleges munkaszolgálatosokat is. Egy másik kimutatás, amely a VI. csendőrkerület 1944. áprilisi névsorai közül került elő 3964 nevet tartalmaz. A listát jelenleg a deportáltak listájaként tartják nyilván. Csakhogy a lista valójában a vészkorszak után készült és nem a deportáltak, hanem a deportálásból, munkaszolgálatból, bűjkálásból stb. Debrecenbe visszatértek neveit tartalmazza.¹¹⁴ Egy levél utalása szerint feltehetően 1945 nyarán-őszén állították össze, mégpedig a New Yorkban székelő HIAS (Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society) felkérésére azért, hogy a világ minden tájára szétszóródott zsidóság tájékozódhasson hozzátartozói, ismerősei hollétéről. Az 1944. évi áprilisi lista 7992, és a visszatértek listája 3964 nevet tartalmaz, különbözetük 4028, azaz a város zsidóságának vesztesége 49,60%.

A fentiek és a saját adataim szerint is – csaknem pontosan 50% volt a debreceni zsidók vesztesége, abszolút számokban 4502, illetve 4028 fő. (E szám nem foglalja magába a zsidó származású keresztényeket, ahogyan az 1944. áprilisi összeírásban szerepeltek.) A tényleges veszteségek megítélésénél azonban több tényezőt figyelembe kell venni. Az 1944. áprilisi listán u.i. elvileg minden izraelita vallásúnak szerepelnie kellett, a zsidótörvények mindenkit

belekényszerítettek a „zsidó” kategóriába – akár zsidónak vallotta magát korábban, akár nem –, a kitérteket viszont erre nem vették fel. Továbbá 1944/45-ben eltörölték a vallási és faji megkülönböztetés törvényeit, ezért többen – például a kommunista meggyőződésű zsidók vagy a már nemzedékek óta az ún. asszimiláns irányhoz tartozók – a vészkorszak után egyáltalán nem vették fel a kapcsolatot a hitközséggel.¹¹⁵ Ehhez jött még, hogy több Auschwitzba deportált – köztük árván maradt gyermekek – egyáltalán nem tértek vissza Magyarországra, hanem zsidó szervezetek közvetítésével Nyugat-Európába, az Egyesült Államokba vagy később Izraelbe kerültek. Az adatok pontosítását a vészkorszak utáni nagy belső migráció is nehezíti. Több környékbeli betelepedett Debrecenbe, sok vidéki munkaszolgálatos vett el debreceni leányt vagy özvegyet, sokan viszont elköltöztek Budapestre, vagy kivándoroltak.

A veszteség két forrását, a munkaszolgálatból a deportálásból eredő veszteségek nagyságát érdemes lenne elkülöníteni. Sajnos, ez nem áll módunkban, mert voltak olyan munkaszolgálatos korúak is, akiket deportáltak és a visszatérő munkaszolgálatosok létszámát nem ismerjük. Az 1945-ös névsor alapján viszont összeállítottunk egy táblázatot a debreceni zsidóság életkori és nemi összetételéről, amely tükrözi milyen irányba torzult el a debreceni zsidóság demográfiai összetétele a veszteségek hatására és utal egyúttal a veszteségek forrására is.

2. táblázat. A debreceni zsidóság demográfiai összetétele 1945-ben¹¹⁶

	férfi	nő	együtt
80 év fölött	8	7	15
70–79 év között	31	40	71
60–69 év között	111	139	250
50–59 év között	175	221	396
40–49 év között	288	335	623
30–39 év között	229	392	621
20–29 év között	292	415	707

10–19 év között	337	382	719
0–9 év között	221	235	456
összesen	1692	2166	3858

A 3964-ből 106 adat nem értékelhető.

A legszembeszökőbb, hogy a nők jóval többen vannak, mint a férfiak, ezen belül is a legnagyobb az aránytalanság a 20–59 közötti négy korcsoportban, ahol a 984 férfi mellett 1363 nőt találunk. Azaz a munkaszolgálatból származó férfi veszteség jóval meghaladta a deportálásokból adódó női veszteséget. A gyermekkorosztályból – úgy tűnik – jóval nagyobb volt a 0–9 évesek vesztesége miatt a 10–19 éveseké, de előbbieik 5 háborús évfolyama nyilvánvalóan eleve is nagyon alacsony létszámú volt. A 0–9 gyermekkorosztály létszáma átmenetileg és csökkenést eredményezve ugyan, de még így is biztosítható volna a közösség utánpótlását 1–2 évtizedig. A legfiatalabb évfolyam számának nagymérvű apadása másfelől valószínűsítette, hogy e gyerekek egy része más felekezetű társat fog választani magának és e majdani vegyesházások gyerekei már semmilyen kapcsolatot sem tartanak majd a zsidósággal. Azaz a vézskorszak pusztítása elindította a kisebb zsidó közösségeket, általában a vidéki zsidóságot a demográfiai felszámolódás felé. A folyamatot Debrecenben átmenetileg lassította a környező településekről történt viszonylag nagyszámú betelepülés. A kisebb településekről a deportálások ugyanis több áldozatot szedtek a gyerekek és asszonyok köréből, mint a munkaszolgálat a férfiak köréből. Végül azonban az 1956-os forradalom által kiváltott átmeneti betelepülési hullám elcsitultával a környező helységekből való utánpótlás megszűnt, mi több, a forradalom idején számos debreceni zsidó emigrált.

Mindezek ellenére a debreceni zsidó közösség – még mindig fennáll és egyedül tartja fenn, viszi tovább az alföldi zsidók múltjának örökségét. A hitközségi választók száma 1995-ben 314 fő volt és a hitközségben kb 1300 főnyi zsidót tartanak számon. A mai népességben belül a vézskorszak debreceni túlélői csak kis töredéket alkotnak. A debreceni maradék zsidóság 1945 után sorsára, elvándorlásának irányára és arányaira az ismert adatokból következtethetünk. Ezek szerint az 1945-ös, túlélő debreceni népesség kb. fele a városban maradt, a másik felén belül csaknem azonos arányban választották maguknak Budapestet, Izraelt és az Egyesült Államokat élethelyükké. Az is megállapítható, hogy napjainkra szerte a világon összességében párszáz főre csökkent a holocaustot Debrecenben vagy debreceni lakosként meg- és túlélő zsidóság

létszáma. A hajdanvolt debreceni zsidó közösséget tehát arányait tekintve nagyobb veszteség érte a holocaust utáni ötven év folyamán, mint a vészkorszak alatt, ami viszont jórészt a holocaust demográfiai következménye. Természetesen egy közösség természetes előregedése és elfogyása valamint a szekularizáció és a vegyesházasság révén végbemenő valláselhagyás, esetleg a ki- és elvándorlás nem vethető össze a deportálások okozta veszteséggel. Ám kevésbé valószínű, hogy az újabb nemzedékek az Egyesült Államokban, Izraelben és egyebütt betartják szüleik vallásának előírásait, hogy beszéljék magyarajkú szüleik anyanyelvét, hogy számontartják szüleik vagy nagyszüleik debreceni származását.

JEGYZETEK

E tanulmány egy nagyobb munka első része, amely a *Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány* és a *J. and O. Winter Holocaust Research Fund* (New York) anyagi támogatásával készült. A munkámban nagy segítséget nyújtott a debreceni Izraelita Hitközség vezetősége, dr. Weisz György hitközségi elnökkel az élen – azzal, hogy megtisztelt bizalmával és hozzáférhetővé tette számomra iratait. Köszönet illeti az interjú alanyokat is, akik mindenkor szívesen álltak rendelkezésemre és próbáltak válaszolni a legcsavarosabb kérdéseimre is. Végül megköszönöm e kötet szerkesztőinek, egyúttal a cikk lektorainak, hatékony közreműködését.

1. *Gonda Moshe Élijahu*: A debreceni zsidók száz éve. A mártírhált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére. Tel Aviv, é. n. A Debreceni Izraelita Hitközség iratai (DIHI) között egy „Gonda” felírású dossziében található a könyv készítésével kapcsolatos levelezés egy része.
2. Debrecen története 1919–1944 IV. köt. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen, 1986. Ebben az utolsó fejezet csupán mellékesen foglalkozik a debreceni zsidóság pusztulásának történetével. Sz. *Hosszú Ágnes*: A deportálás debreceni történetéhez (Strasshof 1944–45). Debreceni Szemle 1987. 3. 114–123.
3. A Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), az Új Magyar Központi Levéltár (ÚMKL) és az Országos Zsidó Levéltár (OZSL). A Belügyminisztérium Történeti Irattára (BMTI) is értékes, elsősorban országos anyagokat rejt magában. Ezek egy része dokumentumkötetekben megjelent.
4. Hajdú Bihar megyei Levéltár (HBmL) és Debreceni Izraelita Hitközség Iratai (DIHI). A levéltár saját anyagából a közeljövőben válogatást ad közre. Külön említést érdemelnek a népbírói iratok, amelyek egyedül őriztek meg a vészkorszak idején keletkezett és a népbírói eljárás során bizonyítékként használt, még meglévő, elsősorban a helyi közigazgatási hatóság, a rendőrség valamint a katonaság ügyintézését tartalmazó dokumentumokat (így például a gettó egészségügyi rendjét, viszonyait, orvosi ellátását tartalmazó iratokat valamint a munkaszolgálatosokat vezető tisztek, csendőrök, a katonák és az intézkedő városi

tisztviselők vészkorszak alatti tevékenységére vonatkozó vallomásokat). A népbírósági iratok azért különös jelentőségűek, mert a hitközségi irattár 1944-ben, a gettó felszámolásakor a deportáció idején vagy az azt követő hónapokban megsemmisült, így ez az irategyüttes a vészkorszak történéseiről fennmaradt iratok és vallomások egyik gyűjtőhelyének tekinthető.

5. A hitközségi iratanyag áttekintése után a következő, témám szempontjából fontosabb irategyütteseket különítettem el: 1.) A Debreceni – és részben az Országos – és a Budapesti Zsidó Szövetség iratai 1944. december – 1945. július; 2.) A debreceni status quo ante anyahitközség intézőbizottságának jegyzőkönyvei 1945 június – 1946 február; 3.) Tiszántúli Zsidók Központi Szervezetének iratai 1946–1947.; 4.) A debreceni status quo ante anyahitközség 1947. évi választási bizottsági iratai; 5.) A debreceni izraelita hitközség éves jelentései és költségvetései.; 6.) A debreceni izraelita status quo ante hitközség születési és házassági anyakönyvei.; 7.) Az debreceni Izraelita Szentegylet (Chevra Kadisa) iratai; 8.) A Tiszántúli Izraelita községkerülettel kapcsolatos iratok. A felsorolásból látható, hogy elsősorban a status quo ante hitközségre vonatkozó anyagok maradtak fenn.
6. A debreceni zsidóság 1944 előtti történetéhez lásd *Gonda i.m.*; *Tímár Lajos*: Vidéki városlakók. Budapest 1994. 173–203.; *Síró Béla*: A debreceni zsidóság szellemi arcképéhez, *Múlt és Jövő* 1994/1.; *Uó*: A debreceni zsidó gimnázium, *Századok* 1993. 5–6.
7. *Síró Béla*: Baltazár Dezső református püspök és a zsidókérdés, *Debreceni Szemle* 1993/2.
8. „Az embermentés volt a fő feladat...” Interjú Éliás József református lelkésszel. In: *Szenes Sándor*: Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések. Budapest 1986. 31–105.
9. Debrecen története IV. i.m. 240–243., 249–258.
10. Erről beszámol többek között önéletrajzi írásában *Magosh M. György*: Vadfa. *Múlt és Jövő* Könyvek, Bp. 1994. 61–62.
11. A második világháború után a katolikus és a protestáns egyházak is kiadtak apologetikus célzatú munkákat. Pl. *Bereczky Albert*: A protestáns egyházak a zsidóüldözés ellen. Református Traktátus Vállalat Bp. 1945. Vö. *Radolph L. Braham*: A magyar holocaust I–II. Gondolat Kiadó, Budapest – Blackburn International Incorporation Wellington 1988. (a továbbiakban Braham I. illetve II.) 356–381.
12. HBmL. X. 301. 11. d. 238. sz. Egyesületek.
13. HBmL. X. 301. 3. d. Egyesületek.
14. HBmL. X. 301. 5. d. 78. sz. Egyesületek.
15. HBmL. X. 301. 3. d. 30. sz. Egyesületek.
16. Lásd: *Magosh M. György*: i.m. 64–71.; *Gonda i.m.* 201–202.
17. Uo. és a szerző interjúja *Schwartz Sándorral* (Debrecen, 1995. hangszalag), aki a felszabadulás után függetlenített kommunista pártkádereként és állami vállalati vezetőként tevékenykedett.
18. *Braham I.* 238–239.; lásd még „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Karsai Elek. MIOK Budapest 1962. I–II. (a továbbiakban Fegyvertelen... I. ill. II.) 728–749.

19. A debreceni VI. honvéd hadtestparancsnokság kimutatása a „kisegítő szolgálatra” kötelezett zsidókról. 1943. február 27. In: Fegyvertelen... II. k. 261–262.
20. Ridegh alezredes jelentése a Magyar Királyi Honvédelmi Miniszter Úrnak (20. osztály) 1940. szeptember 3. In: Fegyvertelen... I. 214–215.
21. Kir. Honvédelmi Miniszter 591. szám Om. 1b.–1940. Zsidó munkásszázadoknál sajtótermékek terjesztése. Budapest 1940. évi október hó 4-én In: Fegyvertelen... I. 233–234.
22. *Gonda* i.m. 212–215.
23. HBmL. XXV. 1. 1. d. 93/1945. sz. Népbírósági iratok.
24. *Gonda* i.m. 259–266.
25. A Népbírósági Közlöny tudósítása a Debreceni Népbíróságnak Lunka Péter és Soós Márton, a 106/8. sz. munkásszázad törzsőrmesterének és zászlósának bűnyügyében lefolytatott tárgyalásáról 1946. aug. 4. In: Fegyvertelen... I. 481–483.
26. DIHI Számítás a német megszállók által a Központi Zsidó Tanács közvetítésével elrendelt zsidóösszeírás alapján. 1944. április. A status quo és az ortodox hitközség külön-külön összegezte népességét.
27. Uo. E tekintetben az adatok feltehetően a status quo hitközségi összeírás hiányossága miatt pontatlanok, hiszen ezek szerint 71 ortodox és csak 16 status quo hitközséghez tartozó személy teljesített már munkaszolgálatot. Ha a többi arányt vesszük, akkor több, mint 200 lehetett a munkaszolgálatot már teljesítettek száma.
28. Debreczen 1945. június 14.
29. Debreczen 1944. április 16.
30. Debreczen 1944. május 25.
31. *Karády Viktor*: Asszimiláció és társadalmi krízis. Adalékok a magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. Világosság 1993. 3. 33–60., *Viktor Karády*: Patterns of Apostasy Among Surviving Jewry in Post-1945 Period. History Department Yearbook 1993. Central European University, Budapest 1994. 225–265.
32. A debreceni status quo hitközség jelentése az 1941. évről 11. Nyomtatvány (Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár), *Viktor Karády*: Patterns... 232.
33. Debreceni Protestáns Lap. 1944. 27. sz.
34. Lásd *Karády Viktor* idézett munkái
35. *Braham* II. 371.
36. *Dolányi (Kovács) Alajos*: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. Magyar Statisztikai Szemle XII. (1944) 4–5. sz. 102.
37. A szerző interjúja *Meir Weis* (Weisz Pál) főrabbiival. (Budapest, 1993. hangszalag.)
38. A magyar zsidóság demográfiai helyzetéről lásd *Don, Yehuda – George, Magosh*: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. Történelmi Szemle 1985. 3. 437–469.; A debreceni status quo ante hitközség 1941. évi jelentése.
39. *Szita Szabolcs*: Az 1944–1945. évi polgári diplomáciai és katonai embermentés történetéhez. In: Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. Budapest 1994. 7.
40. DIHI *Langer Imre* (volt tús): A hajdúszentgyörgyi zsidó túsztábor története 1944 április 8–1944. június 27. Kézirat. Debrecen 1968. ápr. 15.
41. DIHI A Hajdúszentgyörgyön fogvatartottak listája. A személyek számának és

lakóhelyük felsorolása a betűrend Sz-jétől hiányzik. Lásd még: Idézet a zsidó tanácshoz 1944 június 4-én küldött magánlevélből. In: *Lévai Jenő: Zsidó sors.* Magyar Téka, Bp. 1948. 416–17.

42. *Langer Imre* i.m.
43. A szerző interjúja *Csengeri Ferenc*cel. (Debrecen, 1995. hangszalag.)
44. HBmL. IV. B. 1406/b. 365. 21 838/1944. VI. sz. Polgármesteri Hivatal. Általános közigazgatási iratok.
45. Debrecen 1944. május 14.
46. HBmL. IV. B. 1406/b. 365 – 21 838/1944. VI. sz. Polgármesteri Hivatal. Általános közigazgatási iratok.
47. Debrecen 1944. május 17.
48. HBmL. V. 636/c. 10–1400.–35–1944. Kaba község iratai.
49. Debrecen 1944. május 20., DIHI *Mayer Lajos* visszaemlékezése. Kézirat é.n., interjú *Schwartz Sándor*ral.
50. DIHI *Mayer Lajos* visszaemlékezése. é.n. Az „elhagyott javak” korabeli hivatalos megjelölés, természetesen nem önként átadott, hanem lefoglalt tárgyakról van szó.
51. HBmL. XXV. I. 1. 49/1945. Népbírósi iratok.
52. HBmL. IV. B. 1414/b 49. d. 2055/1944. sz. Debrecen város közigazgatási bizottság iratai. Ügyviteli iratok. és *Mayer Lajos* visszaemlékezése.
53. uo. és interjú *Schwartz Sándor*ral.
54. Kivonat egy június 4-én a Tanácshoz küldött magánlevélből. in *Lévai Jenő: i.m.* 416–17.
55. DIHI Zsidó Szövetség Iratai. Jegyzőkönyv, felvétetett Debrecenben 1945. november hó 20-án Dr. Seidl SS kapitány múlt év április havától teljesített ténykedéseiről, melyet a debreceni zsidóság deportálásával kapcsolatosan fejtett ki, valamint uo. *Gyulaházi Fried Jenő* visszaemlékezése. Gyulaházi háborús kitüntetései miatt kivételezettként munkaszolgálatos parancsnok volt Debrecen környékén, majd a felszabadulás után a Zsidó Szövetség elnöke lett.
56. Debrecen 1945. augusztus 4. Szabó Gyula népbírósi perének anyagát nem találtuk meg a megyei levéltárban, bár fellebbezés nem történt és a halálos ítélet az ítélethirdetés után azonnal végrehajtották Debrecenben. A népbírósi iktatókönyv szerint a per iratanyaga továbbították a népügyészségnek, ott azonban a levéltári dokumentumok tanúsága szerint már nem iktatták.
57. HBmL. XXV. I. d. 46/1945. sz. Népbírósi iratok.
58. „A lakáshivatalt ... személyesen és telefonon valósággal megostromolták, de a felszabadult lakásokból Debrecen valamennyi lakásigénylőjét ki lehet elégíteni” – olvashatták a lakáshivatal osztályvezetőjének Debrecen 1944. május 10. számában megjelent nyilatkozatát.
59. *Gonda* i.m. 247.
60. Egyikőjük, *Gelberger Menyhért*né a vele készült interjújában (a szerző interjúja Debrecen 1995. hangszalag) elmondta, hogy ő egy keresztény barátnője papírjaival bújkálva élte át ezt az időszakot.
61. *Gonda* i.m. 256–257., DIHI *Gonda*-dosszié. Gábor Dezső, későbbi hitközségi főtitkár, a hitközségi tagoktól a debreceni zsidók történetének megírásához adat-szolgáltatást kérő levelében a kezdeményezők között említi Weisz Pál főrabbit is.

62. DIHI Ákos Györgynek a debreceni izraelita hitközség választmánya számára küldött tájékoztatója, amelyet Wieserné Szamek Sára szökött táborlakó, a göstlingi előljáróság információi valamint személyesen a helyszínen gyűjtött értesülései alapján készített. Szeged 1945. július 28.
63. *Szombathelyi Gyula* visszaemlékezése. A két tisztviselő közreműködését utólag Ungár Jenő és Gyulaházi Jenő írásban igazolták.
64. Uo. Böőr annak a Haman ezredes városparancsnoksági tisztnek a sofőrje volt, aki szintén támogatta ezeket az akciókat és emberségesen bánt a zsidókkal.
65. *Farkas Dezső*: A debreceni ellenállási mozgalom történetéhez. Debreceni Szemle 1983/2 121. és hivatkozás a 27. és 28. jegyzetben. A cselédkönyveket zsidók és nem zsidók vegyesen kapták, az adatok nem csak a zsidókra vonatkoznak.
66. Uo.
67. *Szombathelyi* visszaemlékezésében azt írja, hogy akcióiról rendszeresen beszámolt Kölcseynek, ami a tudomásulvétel feltételezését támasztja alá ez esetben.
68. *Gonda* i.m. 245.
69. HBmL. IV. B. 901/b. 2. d. 59/1944. Főispáni titkos iratok.
70. HBmL. IV. B. 1403/b. 33. d. 25 733/1944. kgy. Debrecen Város törvényhatósági bizottság közgyűlési jegyzőkönyvei 1944. június 6. és 28481/1944. kgy. Debrecen város törvényhatósági bizottság iratai. Közgyűlési iratok. Zöldet július 1-től betegszabadságolták és augusztus 1-től nyugdíjazták. Kölcseyt július 1-től nyugdíjazták.
71. Részletek Szilády Gyula népbírószági peréből Belügyminisztérium Történeti Irattára V-78.644. (a továbbiakban BMTI), A táborlakók – egyebek mellett – rossz minőségű és kevés disznóhúst és szalonnát kaptak, „Amit az én mélyen vallásos, drága, jó édesanyám semmiképpen nem evett meg, inkább éhenhalt volna” – mondotta az egyik visszaemlékező egyben az ortodox előírásokat követők konfliktusát feltárva. A szerző interjú *Benedek Pállal* (Izrael 1991.)
72. A háború után Kölcsey Sándort és Csóka Lászlót hivatalosan felelősségre vonták, utóbbit el is ítélték, de nem debreceni, hanem korábbi, szatmárnémeti-beli tevékenységéért. A városi vezetés igazoltatási eljárásairól lásd Debreceni Képes Kalendárium az 1946-dik esztendőre. 73–76.
73. *Bereczky Albert*: i.m. 11–18. Braham II. 367.
74. Debrecen 1944. márc. 31. és április 15. Az evangélikusok egy évi próba illetve felkészülési időt írtak elő. A reformátusok is szabályozták az izraeliták befogadását. Révész püspök pedig csak a lakóhely vagy – a munkaszolgálatosoknál – a szolgálati hely szerint illetékes lelkészeknek engedélyezte az áttérés intézését, de a rendelkezések szigorú betartására utasította őket.
75. *Bereczky* i.m. 17–22.; *Majsai Tamás*: A protestáns egyházak az üldözés ellen. In: Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. Nemzeti Tankönyvkiadó, Pro Homine 1944 Emlékbizottság, Budapest 1995. 151–152.
76. Ravasz László általános tájékoztatóját közzéteszi *Majsai Tamás*, in Budapesti Negyed 8. sz. 1995. nyár 176–180. Majsai jegyzeteiben rámutat ennek és a hasonló iratoknak apologetikus jellegére, köztük Bereczky Albert már hivatkozott művére, amelynek szerzője egyébként belső meggyőződésétől hajtva valóban sokat tett a Jó Pásztor Misszióban a zsidók érdekében. Majsaihoz hasonló a véleménye Éliás Józsefnek, a Jó Pásztor Misszió egyik vezetőjének, aki 1944 júniusában a protestáns püspököknek küldött levélben sürgette az egész egyházi

- szervezet mozgósítását a deportálások azonnali leállítására érdekében. „Az embermentés volt a fő feladat.” Interjú Éliás Józseffel. In: Szenes Sándor i.m. 31–105. A visszaemlékezésekből és a levéltári forrásokból nem ismerünk Debrecenben olyan református – és katolikus – egyházi személyt, aki tényleges segítséget nyújtott volna izraelita vallásúaknak a deportálások előtt. Ez alól csak a debreceni egyetem két professzora, Czeglédy Sándor és Török István teológiai profeszszorok jelentenek kivételt, akik elkeseredetten harcoltak a teológiai fakultás egy zsidó származású hallgatónője érdekében. *Majsai* i.m. 172.
77. Lásd pl. a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban TtREL.) I. 1. e. 89. doboz 412/1944 eln. sz. Elnöki iratok.
78. TtREL. I. 1. e. 89. d. 427/1944. eln. sz. Elnöki iratok.
79. Interjú *Weisz Pállal*. Megemlíti egy helyi katolikus papot is – a nevére már nem emlékszik –, aki a gettórendelet megjelenése után egy este megjelent a lakásán és magánemberként sajnálatát fejezte ki a történetek miatt.
80. TtREL. I. 1. e. 682/1944. Elnöki iratok.
81. Egyértelműen pozitívnak ítéli az egyház szerepét és minden önkritikától mentes A magyar református egyház története. (Írták: *Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán*. Révész Imre előszavával. Kossuth Kiadó, Budapest 1949. 500–501.
82. Legutóbb *Tibori János*: A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944–1957. Debrecen 1995. Művében pozitívnak tekinti Révész szerepét a zsidókérdésben.
83. BMTI V-79 802. In: Az Endre-Baky-Jaross per. Cserépfalvi Kiadása, Budapest 1994. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta Karsai László és Molnár Judit. Előszó: Randolph L. Braham (a továbbiakban EBJ) 44. jegyzet, 492–494.
84. BMTI V-78 644 Részletek Szilády Gyula népbírói tárgyalásának jegyzőkönyvéből; Debrecen 1945. április 27. Beszámoló Szilády Gyula csendőrezredes népbírói peréről.; *Molnár Judit*: Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben. Cserépfalvi Kiadása Bp. 1995. 133–135. és Debrecen története IV. 440. Molnár Judit szerint feltehető, hogy Zöld József polgármester-helyettes is részt vett a szegedi értekezleten.
85. Az értekezletre Kecskemétről küldött közigazgatási tisztviselő feljegyzése. Bács-Kiskun megyei Levéltár. Polgármesteri Iratok, Zsidó lakások cs. 1944. in EBJ. 50. jegyzet 522–524.
86. DIHI. *Mayer Lajos* visszaemlékezése. Kézirat. Lukács főmérnök és felesége együttes tetteről és egy fiatal tanítónőről számol be *Schwartz Sándor* idézett interjújában.
87. Debrecen 1945. április 17.
88. A szerző interjúja *Lénárd András* professzossal (Debrecen 1995. hangszalag).
89. *Vadász Ferenc*: Nappalok és éjszakák egybefolytak. Kritika 1988. január 5.
90. Így pl. Ferenczy-jelentés BMTI V-79 802. In: EBJ 49. jegyzet, 513., 518.; *Mayer Lajos* visszaemlékezése és a szerző interjúi fentebb megnevezettekkel valamint *Fábián József* és *Vámos Ferenc* akkori vámospécsi lakosokkal (Debrecen 1995. hangszalag).
91. Debreceni Képes Kalendárium az 1946-ik esztendőre. 61. gyűjtőhelyként a város nyugati részén levő téglagyárakat említi.; DIHI A VI. csendőrkerület telepü-

lésein élő zsidó közösségek 1944. áprilisában készített listái, és az ezek alapján készült jelentések (OZSL). Utóbbiakat a közelmúltban publikálták, de köztük a status quo hitközség jelentése nem szerepel. Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész Adattár A, B (Közveteszi Schweitzer József) MTA Judaisztikai Kutatócsoport Bp. 1994. A vidékieknek a bevasonrozási központba való gyűjtése a debreceniekkel párhuzamosan, június 16–20. között zajlott, őket ezért is a debreceniekől elkülönítetten, a vasúti sín túlsó oldalán fekvő téglagyárba gyűjtötték. Ám e téglagyár megtelével feltehetően az út túlsó oldalán levő téglagyárba, a debreceniek mellé is kerülhettek.

92. Interjú *Csengeri Ferenc*cel.
93. *Braham* II. 60., *Szita* i.m. 43. *Szita* megbízhatóbb és közvetlenebb forrásra, a strasshofi elosztóközpont nyilvántartására hivatkozva adja meg a 6641-es számot. Minden visszaemlékezésben és korabeli írott forrásban közölt szerelvényszámoknak és deportált létszámnak ellentmond viszont a kassai halálvonatok fennmaradt listája. Vadász Ferenc i.m. Eszerint debreceni indulóállomással június 25-én 2286 fővel, június 27-én 3842 fővel és június 29-én 3026 fővel, összesen 3 szerelvénnyel haladt volna keresztül Kassán Auschwitzba. Ez azonban, a strasshofi adatokkal összeadva együttesen 15795, tehát jóval, csaknem 3000-el több, mint a Ferenczy-jelentésben megadott 13 084 és az általunk más forrásokból számolt kb. hasonló nagyságú tábori népesség. Mindent mérlegelve valószínűnek tűnik, hogy Debrecenből csak két szerelvénnyel és szerelvénnyel debreceni ill. hajdú megyei zsidó jutott Auschwitzba. (A kassai halálvonatok listájának egy másik közzétételében csak két debreceni szerelvénnyel említene: *Braham* II. Hatodik függelék 514–515.)
94. A cionista Budapesti Mentőbizottság illetve vezetője, Kasztner Rezső tárgyalásokat folytatott a nációkkal bizonyos számú zsidó teherautókra vagy pénzre történő kicseréléséről. Ezt utólag egyesek a zsidóság elárulásaként, mások az egyedül lehetséges és legalább némi eredményt, néhány ezer zsidó megmentését hozó eljárásnak tekintették. Lásd erről pld. *Schmidt Mária*: Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt. Medvetánc 1985. 2–3. 111–125. *Braham* II. 54–61. *Braham* Lévai Jenő adatait használva – de megbízhatóságát megkérdőjelezve – 20 787 főt említ, *Szita* i.m. 43. 15 011-et.
95. Uo. és *Molnár Judit* i.m. 147–150.
96. Országos Zsidó Múzeum 65. 1102. 203. idézi *Szita* i.m. 33.
97. *Szita* i.m. 33. *Szita* önmagával is ellentmondásba kerül, amikor később (uo. 34–35.) azt állítja, hogy – június 24-én már indult egy transzport – ez a Ferenczy-jelentést ismerve sem valószínű –, amely napok múltán Strasshofba kötött ki, 25-én két szerelvénnyel is indult – ezt szintén cáfolja a Ferenczy-jelentés –, amelynek egyike lett volna a közvetlen strasshofi szállítmány – de immár 3341 fővel. *Szita* – ha adatait összegezzük – azt állítja, hogy Debrecenből összesen 15 795 személyt szállítottak el 24-én egy, 25-én két, 27-én és 28-án egy-egy szerelvénnyel – ami szintén többszörösen ellentmond a Ferenczy-jelentés adatainak és a feldolgozásokban, visszaemlékezésekben közölteknek is.
98. *Szita* i.m. 69.
99. Debreczen 1945. április 14.
100. *Szita* i.m. 71.

101. *Braham II. 60.*
102. Interjú *Lénárd András*ssal.
103. A szerző interjúja *Csengeri Ferenc*cel és *Kertész Zoltán*nal (Debrecen 1994. hangszalag)
104. DIHI *Ákos György* már idézett beszámolója.
105. A túlélő szemtanúk beszámolója. Debrecen 1945. május 29., június 24.
106. *Schwartz Sándor* visszaemlékezése.
107. DIHI *Gyulaházi Jenő*: Aktajegyzet (feltehetően a szovjet városparancsnokság számára) 1945. augusztus 16-án.
108. DIHI *Gyulaházi (Fried) Jenő* (munkaszolgálatos századparancsnok helyettes, Debreceni Zsidó Szövetség elnöke,): *Apafai Mártírok*. Kézirat Debrecen 1968. szept. 6.
109. HBmL. XXI. 101/e 1. cs. F 19/1945. sz.
110. DIHI Zsidó Szövetség Iratai. A beszámolót dr. *Aczél Jenő* ügyvéd készítette. Az irat sérült, jelölt mellékletei hiányoznak. A szegedi hasonló eseményeket részletes bemutatja *Molnár Judit* már hivatkozott műve.
111. Interjú *Lénárd András*ssal.
112. Interjú *Csengeri Ferenc*cel.
113. A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Irodájának közleményei. 1947. márc. 1.
114. DIHI Ezt támasztja alá, hogy a később összeállított névsora és ez az ún. deportált lista kiegészíti egymást, azaz egyetlen azonos nevet sem tartalmaznak. Másfelől olyanok is szerepelnek az ún. deportált listán, akiket nem deportáltak, így a munkaszolgálatos korosztályok, az idegen állampolgárságú *Pestre* toloncoltak is, sőt egy *Joint* szakácsnő neve is felbukkan. A VI. csendőrkerület deportált listáit egyébként az ún. zsidó statisztikai hivatal találta meg a VI. csendőrkerület hátrahagyott irattárában 1944 végén vagy 1945 elején. A helyi rendőrhatalóságnak történt bemutatásuk illetve a helyi igazolási és népbírósági eljárásoknál volt felhasználásuk után a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozatának továbbított. DIHI *Csengeri Leó* hitközségi elnök levele a ZsVK magyarországi tagozatának 1949 jan. 16. 22/1949. sz. Az eredeti listák vagy másolataik 1949-ben kerültek vissza Debrecenbe.)
115. Dr. *Berkovics László* (Budapest) és *Magosh M. György* (Izrael, 1994. hangszalag) például a velük készített interjúkban határozottan állítják, hogy már a vészkorszak előtt kifomálódott kommunista meggyőződésük miatt nem keresték a kapcsolatot a hitközséggel.
116. DIHI A debreceni zsidóság névsora 1945-ben.

Béla Síró:

THE JEWISH COMMUNITY OF DEBRECEN DURING THE HOLOCAUST

Using a wide variety of sources for the first time, the study deals with the fate of the Jews of Debrecen during the Holocaust. The author reconstructs the road to and the actual event of the deportation of the Debrecen Jews and tries to clarify some related misconceptions. The forms (concentration camp, labour service) and extent of human losses as well as the demographic composition of the drastically reduced post-war community receive special treatment. The study offers some key data concerning material losses. The attitudes of the local Calvinist clergy together with those of the local authorities are also analyzed. The study relies heavily on the documents in the archives of the local Jewish community.

